

ՀՀ ԳԱՍ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

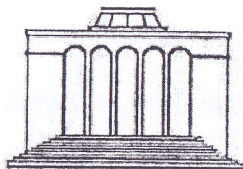
«ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ» ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ
ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՐԲՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻԱ ԴԱՐԱՍԿՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՄԻԶԱԳԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ՝
ՆԿԻՐՎԱԾ ՀԱՅԱԳԵՏ-ԱՐԵՎԵԼԱԳԵՏ
ԱՐԱՄ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆԻ (1928-1988)
ԾՆՆԴՅԱՆ 90 ԱՄՅԱԿԻՆ

ՏՊԱԳՐՎՈՒՄ Է ՀՀ ԳԱԱ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՖԻՆԱՆՍԱՎՈՐՈՂ ՀԱՄԱՀԱՅԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ
ԱԶԱԿՅՈՒԹՅԱՄԲ

INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES NAS RA
YEREVAN STATE UNIVERSITY
“MATENADARAN” MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

STUDIES ON THE ORIENTAL SOURCES AND
HISTORIOGRAPHY IN ARMENIA
(EARLY XXI CENTURY)

INTERNATIONAL CONFERENCE DEDICATED
TO THE 90TH ANNIVERSARY OF THE ARMENOLOGIST-ORIENTALIST
ARAM TER-GHEVONDIAN (1928-1988)
2019, June 20-22

ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ НАН РА
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
«МАТЕНАДАРАН» ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМ. МАШТОЦА

ВОСТОЧНОЕ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И
ИСТОРИОГРАФИЯ В АРМЕНИИ
В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ, ПОСВЯЩЕННАЯ
90-ЛЕТИЮ АРМЕНОВЕДА-ВОСТОКОВЕДА
АРАМА ТЕР-ГЕВОНДЯНА (1928-1988)
2019, июнь 20-22

YEREVAN - 2019 – ЕРЕВАН

ՀՀ ԳԱԱ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
«ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ» ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻԱ ԴԱՐԱՍԿԶԲԻ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ՝ ՆՎԻՐՎԱԾ ՀԱՅԱԳԵՏ-
ԱՐԵՎԵԼԱԳԵՏ ԱՐԱՄ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆԻ (1928-1988)
ԾՆՆԴՅԱՆ 90-ԱՄՅԱԿԻՆ
2019 թ., հունիս 20-22

ԵՐԵՎԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2019

ՀՏԴ 930:94:06
ԳՄԴ 63.3
Ա 862

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Ա 862 Արևելյան աղբյուրագիտությունը և պատմագրությունը ԻԱ
դարասկզբի Հայաստանում (Միջազգային գիտաժողով՝ նվիր-
ված ականավոր հայագետ-արևելագետ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի
(1928-1988) ծննդյան 90-ամյակին, 2019թ., հունիս 20-22) / Խմբա-
գիրներ՝ Ա. Բոգոյան, Ռ.Սաֆրաստյան, Գ. Միրզաբեկյան, «Գի-
տություն» հրատ., Երևան, 2019, 80 էջ:

Ներկայացված են գիտաժողովի ծրագիրը և զեկուցումների ամ-
փոփումները: Միջազգային գիտաժողովի նյութը դասական արևելագի-
տության արդի խնդիրներն են: Հրապարակվում է արևելագետների և
հայագետների լայն լսարանի համար:

Կազմի վրա՝ Կիլիկիայի հայոց թագավոր Հեթում Ա-ի և Բկոնիայի
սուլթան Քալխսրով Բ-ի դրամը, Սիս, Հ. 642 թ. = 1244/5 թթ., ՀՊԹ, № 1552-17,
դարձերեսին՝ Ղուրանի զարդանախշ, Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադա-
րանի արաբատառ ֆոնդ, թ. 1623, թղ. 2ա:

ՀՏԴ 930:94:06
ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-5-8080-1388-9

© ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, 2019

ԱՐԱՄ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ
(1928 – 1988)

ԾՐԱԳԻՐ

20-22 հունիսի, 2019 թ.

(զեկուցման համար տրվում է մինչև 15-20 րոպե, հարցերին
պատասխանելու համար՝ մինչև 5 րոպե)

Հունիսի 20, Մատենադարան

Ժ. 9.00-10.30

Հանդիսավոր նիստ

Նախագահող՝ ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական
գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտուղար ակա-
դեմիկոս Յուրի Սուվարյան

Բացման խոսք՝ ՀՀ կրթության, գիտության, մշակույթի,
սպորտի նախարար Արայիկ Հարությունյան

Ողջույնի խոսք՝

ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ տնօրեն, ակադեմիկոս Ռուբեն Սաֆրաստյան
Մատենադարանի տնօրեն, պրոֆեսոր Վահան Տեր-Ղևոնդ-
յան

ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի դեկան, պրոֆեսոր
Ռուբեն Մելքոնյան

Միջիգանի (ԱՄՆ) Անն Արբրը համալսարանի պրոֆեսոր
Գևորգ Բարդակչյան

Ֆիլմի ցուցադրություն (22 րոպե)

Ժ. 10.30-11.00, սուրճի ընդմիջում

Ժ. 11.00-13.00

Առաջին նիստ

Նիստը վարողներ՝ Աբրահամ Տերեան, Ռուբեն Սաֆրաստյան

1. Igor Dorfman-Lazarev (Goethe-Universität Frankfurt) –

Պարականոն գրականությունը և արքայութեան գաղափարը Գագիկ Արծրունու օրոք (908-943/44)

2. Արսեն Շահինյան (ՄՊԲ. պետական համալսարան) - Իրոք Առանը վաղ միջնադարյան արաբա-մահմեդական մատենագիրների մոտ նշված է «Āḍarbayḡān al-‘ulyā» (Վերին Ադրբեջան) տեղանվամբ

3. Օլգա Վարդագարյան (ՄՄ) - Աստվածուրացությունը և նովատական խնդիրը միջնադարյան Հայաստանում

4. Gérard Dédéyan (Montpellier) - L'étude de l'évolution du système des *nakhharar* par Aram Ter Ghevondian

5. Աղավնի Ժամկոչյան (ՀԱԻ) - Դվինի ամիրայությունը և Շեղդադյանները

6. Նյուրա Հակոբյան (ՀԱԻ) - Քուստ-ի Կապկոհ վարչական միավորը և Դվինը (ըստ հնագիտական հետազոտությունների)

Ժ.13.00 - 14.30, ճաշի ընդմիջում

Ժ. 14.30-16.30

Երկրորդ նիստ

Նիստը վարողներ՝ Ալեքսան Յակոբեան, Իգոր Դորֆման-Լազարև

1. Michael Stone (Hebrew University of Jerusalem) - The Corpus of Armenian Inscriptions from the Holy Land and The Sinai

2. Արթուր Տերեան (Ս. Ներսէս Ընծայարան, Նիւ Եորք) - «Վարք Մաշտոցի» շուրջ նոր նկատողություններ

3. Ազատ Բոգոյան (ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ) - Հայոց եկեղեցին Տիեզերական եկեղեցու նվիրապետական համակարգում և այբուբենի ստեղծման նշանակությունը

4. Helen Giunashvili (G. Tsereteli Institute of Oriental Studies) - Linguistic Characteristics of Persian Gospel Manuscript in Georgian Script (XVII-XVIII cc.)

5. Գևորգ Ղազարյան (Աթենքի ազգային համալսարան) - Անտիոքի պատրիարքության հայկական թեմերը (Ե - ԻԱ դդ.)

6. Էլինա Ղազարյան (ՄՄ) - Հաֆիզի Աբուի «Աշխարհագրության» տվյալները Հայաստանի և հայկական բնակավայրերի մասին

Ժ. 16.30-17.00, սուրճի ընդմիջում

Ժ. 17.00-19.00

Երրորդ նիստ

Նիստը վարողներ՝ Վահան Տեր-Ղևոնդյան, Ազատ Բոգոյան

1. Reuven Amitai (Hebrew University of Jerusalem) - Incursions of Cilician Armenians into Palestine under the shadow of the Mongols (1260 and 1300)

2. Рустам Шукуров (Московский государственный университет) - Армяне в империи Великих Комнинов (1204 - 1461)

3. Գագիկ Դանիելյան (ՄՄ) - Հայերը ԺԴ դարի մամլուքյան Կահիրեում. *Hizānat al-bunūd* հայաբնակ թաղամասը

4. Giuseppe Cecere (University of Bologna) - "The Caliph of the Armenians": Images of the Catholicos of Hromkla in Arabic Mamluk Sources

5. Լիանա Աղաբեկյան (ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ) - Կիլիկյան Հայաստանը ԺԲ դարի Բ կեսի Մերձավոր Արևելքի ռազմաքաղաքական գործընթացներում

6. Claude Mutaflan (Paris) - Les traités de paix de l'Arménie cilicienne avec les musulmans

Հունիսի 21, ՀՀ ԳԱԱ կլոր դահլիճ

Հարգանքի խոսք

ՀՀ ԳԱԱ, թղթակից անդամ Նիկոլայ Հովհաննիսյան

ՌԳԱ արևելյան ձեռագրերի ինստիտուտի (ՄՊԲ) տնօրեն, պրոֆեսոր Իրինա Պոպովա

Ժ. 10.00-12.00

Չորրորդ նիստ

Նիստը վարողներ՝ Վահե Թորոսյան, Հայկ Քոչարյան

1. Դավիթ Հովհաննիսյան (ԵՊՀ) – Ը – Թ դարերի արաբական աշխատությունները՝ որպես ադապտացիոն գործընթացների ուսումնասիրության աղբյուր

2. Գայանե Մկրտումյան (ԵՊՀ) – Մատենադարանի արաբատառ ֆոնդի № 358 ձեռագիր-պայմանագիրը հայ-մահմեդական հարաբերությունների համատեքստում

3. Շուշան Կյուրեղյան (ԵՊՀ) – Իբն ալ-Ջաուզիի «Թալբիս Իբլիս» աշխատության կառուցվածքի տրամաբանությունը

4. Տաթևիկ Մկրտչյան (ԵՊՀ) – «Նահջ ալ-Բալադան»՝ որպես Ժ դարի շիա իսլամի (մահմեդականության) կրոնագաղափարական հիմքերի ուսումնասիրության աղբյուր

5. Քնարիկ Սահակյան (ՄՄ) – Մատենադարանի արաբատառ ֆոնդի արաբերեն քերականական ձեռագրերը

6. Իվեթ Թաջարյան, Անի Ավետիսյան (ՄՄ) – Արևելյան ձեռագրերի կեղծման արվեստն ըստ Մատենադարանի արաբատառ հավաքածուի Հ^ա 137 ձեռագիր օրինակի

Ժ.12.00-12.30, սուրճի ընդմիջում

Ժ. 12.30-14.30

Հինգերորդ նիստ

Նիստը վարողներ՝ Քրիստինե Կոստիկյան, Հելեն Գիունաշվիլի

1. Ռուբեն Սաֆրաստյան (ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ) – «Հալիլ Մենթեշեի հուշերը» որպես աղբյուր Հայոց ցեղասպանության ու Հայկական հարցի մասին

2. Քրիստինե Կոստիկյան (ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ) – Ֆազլի Բեկ Իսֆահանի տարեգրությունը՝ որպես հայ ժողովրդի ԺԶ - ԺԷ դարերի պատմության աղբյուր

3. Գեորգի Միրզաբեկյան (ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ) – Կարբիի *նահիեն* (գյուղախումբը) 1728 թ. օսմանյան ընդարձակ հարկացուցակում

4. Արաքս Փաշայան (ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ) – Հայաստան-արաբական աշխարհի համագործակցության հեռանկարները

5. Անուշ Հովհաննիսյան (ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ) – Օսմանիզմ թե՞ թյուրքիզմ. հայեցակարգերի պայքարը «Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası» պարբերականի էջերում

6. Կարոլինա Սահակյան (ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ), Օսմանյան «Բարեփոխումների հանձնախմբի» այցելությունը Կիլիկիա 1865 թ. (Ահմեդ Ջևդեթ փաշայի և Մ. Քելեշեանի աշխատությունների համեմատական վերլուծություն)

Ժ.14.30-15.30, ճաշի ընդմիջում

Ժ. 15.30-17.00

Վեցերորդ նիստ

Նիստը վարողներ՝ Անդրեա Շմիդտ, Ռուստամ Շուքուրով

1. Թուրաջ Խոսրավի (Թեհրանի համալսարան), Ռասուլ Ջաֆարիան (Թեհրանի համալսարան) – Պավլիկյանների և Թոնդրակյանների շարժումները, գաղափարները, նպատակները և անկումը (Է - ԺԱ դդ.)

2. Ալեքսան Յակոբեան (ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ) – Հայոց դարձի մանրամասներն ըստ Գրիգոր Լուսավորչի «Վարքի» արաբերեն տարբերակի

3. Արթուր Մաթևոսյան (ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ) – Ս. Երրորդության դավանանքը Ս. Գրիգոր Տաթևացու «Ոսկեփորիկ»-ում

4. Տիգրան Միքայելյան (ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ) – Դվինի պեղումներից գտնված արաբատառ արձանագրությունները

Ժ.17.00-17.30, սուրճի ընդմիջում

Ժ. 17.30-18.00
Քննարկումներ

Ժ. 18.00-18.30

«Արևելյան աղբյուրագիտություն» թվային գրադարանի բացում

Հունիսի 22

ՀՀ ԳԱԱ բակից շրջագայության մեկնում

Ժ. 11.00 – 19.00

Շրջագայություն Ամբերդ, Սաղմոսավանք, Հովհաննավանք,
Մուղնի

Ժ. 19.00– 21.00

Հրաժեշտի ընթրիք

ԱՄՓՈՓՈՒՄՆԵՐ

Ավոյան Վ. Ալեքսանդր - Akopyan V. Alexander -
Акопян В. Александр

Нумизматические источники для освещения истории
ханств Восточной Армении (1747–1828)

Важность исследования позднесредневековых нумизматических источников Восточной Армении для историографических целей прямо следует из их положения в системе устоявшейся в регионе властной парадигмы, основанной на мусульманском праве. Согласно последнему, обязательными атрибутами провозглашения независимости правителя являлись монетная чеканка с его именем (*jus monetæ*, то, что называлось *сикке*, т. е. «штемпель») и упоминание его в особой молитве *хутба*, произносимой на обязательном для всех пятничном молении. Благодаря строгому правилу выставления на позднесредневековых мусульманских монетах места и года выпуска, имени эмитента, а также дополнительных политических и религиозных текстов, становится ясной исключительная важность и уникальность той информации, что содержится на монетах. Предназначенность монеты для всех слоев населения затрудняла фальсификацию ее информации, что задает современному исследователю высочайший уровень доверия к монетному тексту. Важность монетного производства и монетного текста следовала из самого происхождения монеты, текст и метрологию которой предлагал *диван*, а утверждал правитель. Для современного исторического исследования монеты и клады являются высокоинформативным и исключительно объективным массовым историческим источником, источниковедческий анализ которых позволяет выяснить изменения властных отношений, экономических реалий и культурных предпочтений. И наоборот, пренебрежение монетной информацией

может приводить к существенным искажениям в общеисторических построениях.

Не является исключением и история Восточной Армении в период после смерти Надир-шаха (1747 г.) и до завершения процесса ее включения в состав Российской империи (1828 г.). В указанное время в пределах Восточной Армении находились Гянджинское и Шушинское ханства, область Чухур-и Са'д (в составе Ереванского и Нахичеванского ханств), а также южные регионы Грузинского царства. До 1747 г. местные региональные правители обладали правом выпуска анонимных городских медных монет (*jus monetæ cudendæ* или право *хакк аз-зарб*, т.е. «право на чеканку»), в то время как серебряные и золотые монеты выпускались шахом и от его имени на основании присущего ему праву *сикке*. Анархия, наступившая после смерти Надир-шаха и военных действий между Афшаридами, Зендами, Каджарами и другими родами, оставила Иран без коронованного правителя. В этой ситуации некоторые закавказские правители смогли распространить право выпуска анонимных монет с медных также и на серебряные монеты, заявив таким образом о своей самостоятельности согласно мусульманскому праву.

В Гянджинском ханстве местные анонимные монеты активно чеканились с сер. 1750-х гг. вплоть до штурма Гянджи русскими войсками в 1804 г. Эмиссионная и финансовая активность Гянджи диссонирует со слабостью местных ханов, которые хоть и провозглашали всеми способами свою самостоятельность, постоянно попадали в зависимость от грузинского царя или шушинского хана, а то и от них обоих одновременно. Грузия и до и после вхождения в состав России прямо претендовала на Гянджу, свидетельством чего стала чеканка в Тифлисе монет трех различных грузинских типов с выставленными на них монетным двором «Гянджа». В конце существования Гянджинского ханства выпускались монеты с

указанием на правивших в Иране Каджаров, в том числе крупная монета в тысячу динаров – *миһазар* (он же *миналтун* или *джавад-ханский рубль*).

В противовес гянджинским ханам из рода Каджар, в 1748 г. Адил-шах Афшар назвал карабахским ханом Панаха, который смог закрепиться только в южной части бывшего Карабахского беглербекства. В отличие от гянджинских ханов, уже с 1750-х гг. самостоятельно выпускавших анонимную серебряную монету, лишь сын Панаха, Ибрагим, и только в 1794 г. – то есть почти 50 лет спустя после смерти Надир-шаха – смог начать чеканку собственной монеты. Формально заявить о своей независимости Ибрагим-хан смог только после смерти в 1792 году варандинского мелика Шахназара и выбора нового мелика, лояльного хану. Новообразованный монетный двор в Шуше был назван почетным титулом (*лакабом*) Панахабад, «крепость Панаха», а необычный вес местных монет стал причиной их особого названия – панахабади (надо отметить, что ни один синхронный письменный источник не знает *топонима* Панахабад, а термин «Панахабад» появляется только в хрониках конца XIX века, всегда в связи с этимологизацией названия монет). Перед присоединением к России в Панахабаде чеканились монеты с именем Фатх-‘Али-шаха Каджара, а после присоединения и вплоть до упразднения ханства в 1822 г. выпускались анонимные монеты.

Анализ нумизматических данных о ситуации в беглербекстве Чухур-и Са'д показывает, что в отличие от Гянджи, Шуши, ханств Ширвана и Грузии здесь не выпускалось никаких местных монет, а чеканились только монеты общеиранских типов. В каджарское время монетный двор Еревана начинает именоваться *лакабом* Чухур-и Са'д.

Анализ монетного обращения в Восточной Армении и Ширване в это время указывает на обособление в нем нескольких валютных зон — зоны ханств (Шекинского, Ширванского

и Гянджинского, чьи монеты проникали на территорию друг друга), от которой в конце XVIII века, после начала местной чеканки, обособляется зона Шушинского ханства; зоны Грузинского царства, где обращалась только грузинская монета (на севере Армении монетное обращение возобновилось только после присоединения Грузии к России); и зоны собственно иранских территорий, включая Ереванское и Нахичеванское ханства (с конца конца XIX в. характеризуются полным отсутствием в обращении местной продукции и значительным проникновением османской монеты).

Сравнительный анализ монетного дела и денежного обращения показывает, что политическое развитие ханств Восточной Армении носило мозаичный характер, и каждое из ханств обладало различным уровнем политической самостоятельности. Так, Гянджинское ханство стало чеканить свою монету и стало юридически независимым уже после 1755 года, тогда как Шушинское — только после 1794 года. В свою очередь Ереванское и Нахичеванское ханства существовали лишь как административно-территориальные единицы иранского государства. Таким образом, термин «ханство», применяемый ко всем обсуждаемым регионам имел различное наполнение — это могла быть и самостоятельная полиция (Гянджа), и прокламация самостоятельности с последующим ее достижением (Карабах), и только административно-территориальная единица (Ереван и Нахичеван). При этом устоявшийся еще со времен Аббас-кули Бакиханова историографический тезис об одновременном образовании в Армении, Ширване и иранском Азербайджане ханств в 1747 году не подкрепляется источниковедческим анализом — ханства выделялись в различное время, а некоторые, вовсе не «выделились» в политическом смысле, оставшись административно-территориальными единицами.

Աղաբեկյան Լիանա - Aghabekyan Liana - Աղաբեկյան Լիանա

Կիլիկիայի Հայաստանի ԺԲ դարի Բ կեսի
Մերձավոր Արևելքի ռազմաքաղաքական
գործընթացներում

ԺԲ դարի երկրորդ կեսին Մերձավոր Արևելքում ձևավորվել էր ռազմաքաղաքական բարդ իրադրություն, որից փորձում էր օգտվել Կիլիկիայի հայոց իշխանությունը: Վերջինս իր աշխարհագրական դիրքի պատճառով գտնվում էր տարածաշրջանի ռազմական խմորումների խաչմերուկում և անխուսափելիորեն իր վրա էր կրում տարաբնույթ քրիստոնյա և մահմեդական քաղաքական ուժերի պայքարի ազդեցությունը:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում Կիլիկիայի հայոց իշխանությունը փորձում էր տարածաշրջանի ռազմաքաղաքական գործընթացները հնարավորության սահմաններում ծառայեցնել իր քաղաքական շահերին, այն է.

1. ամրապնդել իր հեղինակությունը Մերձավոր Արևելքում, մասնավորապես տարածաշրջանում ակտիվ դերակատարում ունեցող խաչակրաց համակարգում,
2. վերջնականապես թոթափել Կիլիկիայի հայկական իշխանության նկատմամբ Բյուզանդական կայսրության քաղաքական ազդեցությունը,
3. կյանքի կոչել Ռուբինյան իշխանության գլխավոր քաղաքական ծրագիրը, այն է՝ Կիլիկիայի հայոց իշխանությունը հռչակել թագավորություն:

Կիլիկիայի Հայաստանը, գտնվելով մի կողմից մահմեդական տարաբնույթ քաղաքական ուժերի, իսկ մյուս կողմից՝ Մերձավոր Արևելքում ձևավորված խաչակրաց պետությունների միջավայրում, չէր կարող կենսագործել իր քաղաքական ծրագրերը՝ առանց վերջիններիս հետ դաշնակցային հարաբերությունների հաստատման կամ գոնե փոխադարձ չեզոքության պահպանման: Սա էր պատճառը, որ քննարկվող ժամանակաշրջանում հայկա-

կան իշխանության համար օրակարգի հարց էր փոխհարաբերությունների հստակեցումը Բյուզանդական կայսրության, տարածաշրջանում մեծ ազդեցություն ունեցող մահմեդական խոշոր պետությունների՝ Ռումի սելջուկյան սուլթանության և Եգիպտոսի Այյուբյան սուլթանության, ինչպես նաև Արևելքի խաչակրաց պետությունների, մասնավորապես հարևան Անտիոքի իշխանապետության հետ:

Կարելի է փաստել, որ ԺԲ դարի երկրորդ կեսին՝ հատկապես Լևոն Բ իշխանի գահակալության առաջին տարիներին, Կիլիկյան Հայաստանի առջև դրված խնդիրը բարդ էր, բայց հստակ: Տարածաշրջանում Բյուզանդական կայսրության դիրքերի թուլացման արդյունքում վերջնականապես թոթափելով վերջինիս տիրապետությունը՝ Ռուբինյան իշխանը պետք է դիմեր գործնական քայլերի՝ հայոց պետության դիրքերը երեք թշնամի հարևանների՝ հյուսիսում՝ սելջուկյան սուլթան Քիլիջ-Արսլան Բ-ի, իսկ արևմուտքում և հարավ-արևմուտքում՝ Եգիպտոսի սուլթան Սալահ ադ-Դինի և Անտիոքի դուքս Բոհեմունդ Գ-ի հետ հարաբերություններում ամրապնդելու համար:

Ամիթայ Ռյովեն - Amitai Reuven - Амитаи Ревен **Incursions of Cilician Armenians into Palestine under the shadow of the Mongols (1260 and 1300)**

The connections of the Armenians in the Caucasus as well as in Cilicia with the Mongols in the 13th century are well known. Early on, already in the 1230s, the Armenians understood that the Mongols could not be resisted, and even some good might come out of submitting in a timely and enthusiastic way. These relations of between Armenian vassals and the Mongol rulers (be they Great Khans or Ilkhans in the Middle East) have been explored in some detail, not the least the missions of Armenian rulers, princes and other envoys to the court of the Great Khan or his representatives.

Less so, it seems to me, has the role that the Armenians played, especially from Cilicia, played in the Mongol-Mamluk war that lasted sixty years (1260-1320), and particularly in the various campaigns waged by the Ilkhans in Syria (1260, 1281, 1299 and 1303). True, the participation of Armenian troops in these campaigns is not unknown, but the information in the Armenian sources has never been fully integrated into the narrative offered by the Arabic sources written in the Mamluk Sultanates. This is what I intend to do in this paper, particularly examining the activities of Armenian soldiers in the Holy Land in the two times that the Mongols held most of Syria for a few months (1260 and 1299-1300). This should be of some interest from several perspectives: Armenian history, the Mamluk Sultanate, the Mongols and the history of the Holy Land, especially Jerusalem.

Բոզոյան Ազատ - Bozoyan Azat - Бозоян Азат **Հայոց եկեղեցին Տիեզերական եկեղեցու նվիրապետական համակարգում և Գրեքի գյուտի նշանակությունը**

Ե դարի սկզբին՝ Կոստանդնուպոլսի Երկրորդ Տիեզերական ժողովից հետո, քրիստոնեական աշխարհում, ըստ եկեղեցական և հռոմեական կայսերական իրավունքի, ձևավորվել էր հինգ գլխավոր եպիսկոպոսական աթոռ, որոնք կոչվեցին պատրիարքություններ: Ե դարի սկզբին, հատկապես Եփեսոսի ժողովից հետո, Հռոմեական կայսրությունում պարտություն կրած նեստորականների թեև Սասանյան Պարսկաստանի տարածքում սկսեց ստեղծել նվիրապետական կառույց, որի սահմանները տարածվում էին Սասանյան պետության մեջ: Այդ կառույցի հիմնական ժողովուրդներն էին հույները, ասորիները, հայերը, վրացիները, ղպտիները, արաբներն ու պարսիկները: Տարածաշրջանի եկեղեցական հիմնական լեզուներն էին արամեերենն ու մասամբ՝ հուևարենը: Հայ քրիստոնյաների միջավայրում կարելի է ենթադրել,

որ հավատքի տարածման պաշտոնական լեզուներն էին հունարենը (Փոքր Հայք, Կապադովկիա, Կիլիկիա, Մեծ Հայքի արևմրտյան շրջաններ), ասորերենը (Մեծ Հայքի հարավ), ինչպես նաև հայերենը, իբրև հիշատակված տարածքների հիմնական խոսակցական լեզու։ Ե դարում Հայոց եկեղեցին Մենրոպ Մաշտոցի գործունեության շնորհիվ լուծեց նաև այդ տարածքների բնակչության այբուբենի խնդիրը։

Ե դարի սկզբին՝ Սահակ Պարթևի իշխանության տարիներին, Հայոց եկեղեցին արդեն ինքնագլուխ էր, և ինքն էր որոշում սեփական եկեղեցական կառույցի փոփոխարարությունները Հռոմեական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի հոգևոր և աշխարհիկ կառույցների հետ։ նրա ղեկավարած նվիրապետական համակարգում էին Վիրքն ու Աղվանքը։ Այնուամենայնիվ, եկեղեցական կառույցը, որը Հայաստանի բաժանման ժամանակներից կրկին անցել էր Գրիգոր Լուսավորչի ժառանգների իշխանության տակ, ղեկավարում էր Ներսես Մեծի որդին՝ Սահակ Պարթևը։ Այս պայմաններում, Պարսից պետության տիրապետության ներքո, Հայոց եկեղեցական կառույցը հետզհետե ինքնավար կարգավիճակ է ստանում նաև Սասանյանների հովանու ներքո, քանի որ գլխավոր եպիսկոպոսական աթոռը հաստատված էր սկզբում Վաղարշապատում, իսկ Ե դարի վերջերից՝ մարզպանի նստավայր Դվինում։ Քրիստոնեական Կապադովկիայի և Միջագետքի վրայով Հայաստան թափանցող հունալեզու և ասորալեզու գրականություններին հակադրվելու և ազգային մատենագրությամբ նոր կրոնը սեփական ժողովրդի ինքնագիտակցության բովով անցկացնելու առաքելությամբ Մաշտոցը ձեռնամուխ եղավ այբուբենի ստեղծմանը։ Ինչպես վկայում են Կորյունը, Փարպեցին և Խորենացին. սերտ և բարեկամական միությամբ, իրենց դպրություններն էին զարգացնում և մշակութային ինքնությունը պաշտպանում նաև Այսրկովկասի հարևան երկրները։ Սա պայքար էր ոչ միայն մագդեականության և պարսից կրոնի, Սասանյան Պարսկաստանի մշակութային համաձուլարար սպառնալիքի դեմ, այլ նաև երկարաժամկետ պայքար էր

Բյուզանդական կայսրության և ասորական քաղաքակրթության միաձուլիչ քաղաքականության նկատմամբ քրիստոնեական կրոնի շրջանակում։ Միաժամանակ հայտնի է Բյուզանդական պետության հանդուրժողականությունը իր տարածքներում բնակվող ասորիների, հետագայում նաև՝ հայերի, վրացիների ու աղվանների, ինչպես նաև ավելի ուշ՝ գոթերի ու սլավոնների քրիստոնեական մատենագրությունների նկատմամբ։

Գիտնաշվիլի Հելեն - Giunashvili Helen - Гиунашвили Элен

Linguistic Characteristics of Persian Gospel Manuscript in Georgian Script (XVII-XVIII cc.)

In the XVII-XVIII centuries, during the Safavid dynasty reign in Iran (1501-1736), Iranian-Georgian long-term relations become more intensive, correspondingly to existed political situation and realities.

During this period, Georgia was governed by Georgian Kings converted to Islam and Khans appointed by Persian sovereigns. However, the attitude of secular and religious leaders to their Suzerains often remained formal. The Islamic influence was mostly reflected in administrative order of the East Georgia, in different fields of social and cultural life of the country.

The Safavid rulers' attitude to Christianity was not standard. Iran's policy, aiming Georgians' denationalization and their complete assimilation, remained cautious with the Religion issues, as Christianity and statehood represented identical concepts in Georgia and Georgians maintained their national identity through their Christian faith.

Performing Gospels in Persian and Turkish languages by ethnic Georgian priests in Christian churches of eastern and western provinces - Kartli-Kakheti and Meskheta was the main tactics

of gradual Islamization of the population. Georgian churchgoers did not consider this act as suffering and it became good means of wide-spreading Oriental languages and Islamic beliefs in the regions.

The paper specifically deals with these issues. At the Korneli Kekelidze National Center of Manuscripts of Georgia is preserved an undated manuscript of the Persian Gospel translation (S-16) in Georgian script, belonged to the royal family. Scholars dated the manuscript by 17-18th cc. (N. Marr, E. Takai-shvili, M. Khubua, O. Suladze). The original version of the manuscript is preserved at Saint-Petersbourg Center of Oriental Manuscripts (C-268). It presents the translation of the Gospels from Arabic into Persian, dated by Nadir Shah's reigning period (1736-1747). The manuscript written in Isfahan was taken to Tbilisi and was given its form in Georgian letters.

The manuscript is mostly important for studies of Iranian-Georgian cultural, religious and linguistic relations. In addition, it clearly illustrates Georgian and Persian handwritten book making traditions – decorated borders, floristic ornaments, adorned cover, pictures of the Evangelists and the Jesus.

The manuscript comprises 358 pages. Its sizes are: 29,5*19,5. material – paper with watermarks. As watermarks are used images of a rider with a sword, or only a hoarse. The manuscript has a leather cover, in which the crucifixion is depicted, and the edges – the Evangelists. The manuscript contains all four Gospels but it lacks the last part of the Gospel of Mark. Handwriting is in the Georgian script, named Mkhedruli. Ink is black; Persian letters are used for expressing some Persian sounds.

The manuscript represents all peculiarities of the New Persian literary language of the Late Medieval epoch, notably literary speech of Isfahan. The paper presents a survey of some graphical, orthographic and phonetic distinctiveness of the manuscript.

Դանիելյան Գագիկ - Danielyan Gagik -

Даниелян Гагик

Հայերը ԺԴ դարի մամլության Կահիրեում. *Hizānat al-bunūd*
հայաբնակ թաղամասը

Ֆաթիմյան խալիֆա ալ-Ջաֆիրի կառավարման տարիներին (կառ. 1021-1036 թթ.) ֆաթիմյան մեծ ապարանքի հյուսիս-արևելյան կողմում՝ «Տոնական Դարպասի» (*Bab al-'Id*) և *al-Sawk* պալատի միջև կառուցվել է *Hizānat al-bunūd* («Դրոշների պահեստարան») անունը կրող զինատուն-զինապահեստը: Տարածքը մարտական զինանշանների, գենքուրահի, սպառազինության պահեստ և «արտադրամաս» է ծառայել մինչև 1068 թ.: Այնուհետ «Դրոշների պահեստարան»-ի շինությունները վերածվել են բանտի, որտեղ սովորաբար կալանքի տակ էին պահվում նախկին բարձրաստիճան պաշտոնյաները՝ վեզիրները, էմիրները և այլն: Եզիպտոսում Այյուբյան և հետո նաև Մամլուքյան դինաստիաների սուլթանների իշխանության օրոք տարածքը շարունակել է բանտ ծառայել՝ ընդհուպ մինչև ԺԴ դարի առաջին տասնամյակը, երբ այն բնակեցվել է հայ և այլ քրիստոնյա ռազմագերիներով:

Արաբ պատմիչների վկայությամբ Եզիպտոսի սուլթան *ալ-Մալիք ալ-Նասիր Մուհամմադ իբն Կալավունը* (կառ. 1293-1294, 1299-1309, 1310-1340 թթ.) իր կառավարման երրորդ շրջանի սկզբում որոշել է *Hizānat al-bunūd*-ը բնակեցնել քրիստոնյա գերիներով՝ հիմնականում հայերով: Կարճ ժամանակի ընթացքում տարածքը վերածվել է պարզապես քրիստոնեաբնակ հիմնականում հայաբնակ թաղի: Հատկանշական է, որ մամլուքյան պատմական սկզբնաղբյուրները խիստ հետաքրքրական տեղեկություններ են պարունակում ոչ միայն «Դրոշների պահեստարան»-ում, այլև Կալաթ ալ-Ջաբալում (*Qalat al-Ġabal*)՝ Կահիրեի միջնաբերդում հայ ռազմագերիների գործունեության վերաբերյալ: Արաբագիր հեղինակների վկայություններից պարզ է դառնում, որ Կահիրեում հայ ռազմագերիների հիմնական զբաղմունքը գինեգործությունն էր և զինու վաճառքը: Մուսուլման պատմիչները

Hizānat al-bunūd-ի բնակչությանը մեղադրում են նաև թաղամասում խոզի միս վաճառելու, պոռնկանոցներ բացելու և դրանց գործունեությունը հովանավորելու մեջ: Չնայած այսօրինակ զբաղմունքների նկատմամբ մամլուքյան առանձին ազդեցիկ իշխանավորների քննադատական վերաբերմունքին և դժգոհությանը՝ ոգելից խմիչքների արտադրությունը, գինետների և հասարակաց տների գործունեությունը թաղամասում ազատորեն շարունակվել են մի քանի տասնամյակ: Դժվար է պատկերացնել, թե ինչպես պիտի քրիստոնյաները ազատորեն ոգելից խմիչքներ պատրաստեին և դրանց վաճառքով զբաղվեին հենց սուլթանական ապարանքի մերձակայքում, եթե ոչ առանց իշխող վերնախավի թողտվության և հովանավորչության: Մամլուքյան կենտրոնական իշխանությունների բարեհաճության ապացույց է նաև այն հանգամանքը, որ ըստ աղբյուրների՝ հայերը թաղամասում նաև եկեղեցի են ունեցել, որն ավերվել է 1322 թ. Կահիրեում և Եգիպտոսի մյուս շրջաններում կրոնական հողի վրա մուսուլմանների և քրիստոնյաների միջև սկսված արյունալի բախումների ժամանակ:

Հայաբնակ թաղի ճակատագիրը վճռվել է սուլթան ալ-Մալիք ալ-Նասիրի մահից անմիջապես հետո: Ալ-Հաջջ Ալ Մալիք Ջուքանդար անունով ազդեցիկ մի էմիր, որ նախկինում բազմիցս փորձել էր փակել *Hizānat al-bunūd*-ը և քրիստոնյաներին տեղահանել այնտեղից, ալ-Մալիք ալ-Մալիհ Իսմաիլ սուլթանի (կառ. 1342-1345 թթ.) կողմից 1342 թ. նշանակվել է Եգիպտոսի փոխարքա: Վերջինիս առաջին քայլերից մեկը եղել է «*Դրոշների պահեստարան*»-ի հարցը վերջնականապես լուծելը: Նրա կարգադրությամբ մամլուքյան զորքը ներխուժել է *Hizānat al-bunūd*, տեղահանել ռազմագերիների ընտանիքներին, ջարդել գինու կարասները և հիմնահատակ ավերել թաղամասը: Նույն ճակատագրին են արժանանում նաև Կահիրեի միջնաբերդի հայ ռազմագերիները: Տեղահանվածները վերաբնակեցվել են Հին Կահիրեի հողաբլուրների (*Kīmān Miṣr*) շրջանում:

Ժամանակի աղբյուրներում (ոչ միայն արաբական), ճիշտ է, կցկտուր, բայց որոշ ուշագրավ հաղորդումներ կան *Kīmān Miṣr*-ի հայ բնակչության վերաբերյալ: Մամլուքյան պատմիչների վկայություններից մակածելի է, որ նախ հայերը Կահիրեի հողաբլուրների շրջանում եղել են առնվազն մինչև ԺԴ դարի վերջերը և, որ ամենահետաքրքիրն է, շարունակել են զբաղվել նրանով, ինչի համար վտարվել էին Կահիրեի միջնաբերդից և «Դրոշակների պահեստարանից», այն է՝ գինեգործությամբ:

Ղեկեյան Ժերար - Dédéyan Gérard - Дедеян Жерар The Evolution Study of the Nakharar System by Aram Ter Ghevondian

Aram Ter Ghevondyan est, sur le plan international, et malgré son décès prématuré, l'un des plus grands arabisants de la deuxième moitié du XXe siècle. Il a présenté le système des *nakharar* dans des articles d'encyclopédie et il a apporté un éclairage nouveau sur ce système, sous la domination arabe, dans ses précieuses traductions de chroniques arabes en arménien, dans ses nombreux articles de revue dans les volumes III et IV de l'*Histoire du peuple arménien*, et surtout dans son ouvrage traduit du russe en anglais par Nina G. Garsoïan *The Arab Emirates in Bagratid Armenian* (Lisbonne, 1976), dont un chapitre a été traduit du russe par l'arabisant Marius Canard pour les *Études arméniennes, In Memoriam Haïg Berbérian*, rassemblées par Dickran Kouymjian (Lisbonne, 1986). C'est cet éclairage original que nous présentons.

Jusqu'au milieu du VIIIe siècle – c'est-à-dire jusqu'à l'avènement de la dynastie Abbasside – les familles de *nakharar* n'ont pas subi de changement notoire dans leur statut. Après cela – si l'on compare les listes nobiliaires des VIIe et IXe siècle –, on assiste à un vrai bouleversement hiérarchique, aux dépens des

Mamikonian et au profit surtout des Bagratoun, qui, au cours du IXe siècle, émergèrent comme *batrik al-batârîka* [patrice des patrices] équivalent arabe du titre d'*ichkhan ichkhanats* [prince des princes], ou du grec *archôn tôn archontôn* [archonte des archontes], mais aussi des Artzrouni et des Siouni, sans oublier l'apparition de quelques nouvelles familles comme celle des Séwordik'. La réduction du nombre des *tohm* [lignages] fut alors un facteur d'unification de l'Arménie. Dans la même période, les régions les plus montagneuses, comme le Sasoun et le Mokk's, échappant en partie à l'impôt califien, peuvent se prévaloir d'une certaine indépendance. D'une manière générale, les *nakharar*, un moment menacés, purent conserver leurs terres héréditaires, en échange du paiement de l'impôt foncier, recevant confirmation écrite de l'autorité arabe ; mais ils purent aussi accroître leurs domaines en achetant leurs terres à des *nakharar* en difficulté politique. Considérés comme *ahl al-'ahd* [gens du pacte], les princes arméniens se voient reconnaître, par *amân*, leurs droits sur la terre, droits non seulement de possession, mais aussi de propriété, avec droit de transmission héréditaire (leurs terres, ont, alors le statut de terres *moulk*, équivalant à l'ancien *hayrenik'* [terre patrimoniale]), et capacité à acheter des terres. La hiérarchie « féodale » – admise par les Arméniens – des *nakharar* et des *azat* – a son équivalent avec, respectivement les appellations d'*al-batârîka* (il s'agit du titre grec de *patrikios*) pour les *nakharar* et d'*al-Ahrâr* pour les *azat*.

Les nobles arméniens, retranchés dans les forteresses de leur *gawar* [leur territoire] se comportaient comme les *têr* [les seigneurs] de leurs possessions héréditaires, ne se rendant qu'exceptionnellement dans une des capitales du califat.

Mais, si le respect de la part de l'autorité arabe, du droit de propriété de la noblesse, se révéla un gage du maintien, sinon de l'indépendance, du moins de l'autonomie des principautés de Grande Arménie, en revanche la disparition d'un droit d'aînesse plénier au profit d'un droit d'aînesse restreint – le *gahêrêts ichkhan*

ou prince-primat devant laisser une part importante de ses terres à ses cadets, qualifiés de *sébouh* (cadet noble), frères, voire sœurs – fut un facteur de morcellement des principautés, puis des royaumes de Grande Arménie (Bagratides de Chirak, à partir de 884/5, Artzrouni, à partir de 908, Siouni à partir de 963). Mais l'émergence de ces mêmes royaumes a été favorisée par la forte diminution des grandes familles et par une politique habile des plus puissantes de celles-ci vis-à-vis du califat.

Դիմիդյուկ Դմիտրի - Dymydyuk Dmytro - Димидюк Дмитрий

Существовали ли кривые клинки в Армении Багратидов
(конец IX – середина XI вв.)?

Военная история эпохи Багратидов долгое время не находилась в поле зрения историков, что негативно влияло на изучение социально-политических и других аспектов средневековой истории Армении. Недавно защищённая диссертация Карине Восканян об армянской армии эпохи Багратидов (Հայոց բանակը Բագրատունիաց շրջանում (IX–XI դարեր), 2010) немного заполнила “белые пятна” в этой теме, но к сожалению, исследовательница практически не использовала изобразительных и археологических источников в своей диссертации, из-за чего остается много нерешенных вопросов о виде и функциях тогдашнего оружия, а также их сравнениях с византийскими и мусульманскими образцами.

Неоспорим факт, что в Армении, как и в большинстве стран средневековья популярным (но дорогим) видом оружия был меч. Но какие-же типы мечей существовали в Армении? Благодаря изобразительным источниками, а именно, миниатюрам X–XI в. из Матенадарана (Ms. 974, f. 2; Ms. 3784, f. 9; Ms. 10780, f. 71), Иерусалима (Ms. 3624, f. 9), рельефу “Го-

лиаф” на церкви Св. Креста на о. Ахтамар (915–921), рельефу на двери церкви Мшо-Аракелоц (1134), а также археологической находке меча из Ани (X в.) мы можем уверенно констатировать факт, что армяне использовали одноручные обоюдоострые прямые мечи, которых существовало несколько типов (что можно увидеть на разных типах гард).

Но остается другой вопрос – существовали ли тогда “мечи” с изогнутым (кривым) лезвием (так называемые сабли и палаши?). Проблема заключается в том, что нам практически¹ не известны изображения или археологические находки кривых лезвий. К сожалению, письменные источники нам тоже не сильно могут помочь, ведь армянские хронисты использовали несколько слов (*սուր*, *բուր* и *սուրբուր*) для определения слова “меч” или чего-то подобного ему. К сожалению, разница между этими словами не до конца известна.

Задача исследования:

- анализ имеющихся армянских источников (как со времен Багратидов так и позднейших веков)²
- Изучение вооружения Византии и Халифата для проведения компаративного анализа с Арменией³

¹ Мы знаем о нескольких изображениях и археологических находках частей меча, но интерпретировать их однозначно как “мечи с кривыми лезвиями” не можем из-за ряда неточностей.

² Особого внимания требуют археологические данные, а именно, артефакты с раскопок Двина и Ани, которые частично были опубликованы в трудах Арама Калантаряна, Бабкена Аракеляна, Валентины Абраамян и Каро Кафадаряна.

³ Историки, которые занимаются изучением военной истории Грузии (Мамука Цурцумия, Ираклий Бакрадзе), Византии и Арабского мира (Джон Халдон, Пётр Гротовски, Таксиархис Колиас, Иан Хит, Тимоти Доусон, Рафаэль Д’Амато, Валерий Йотов, Геннадий Баранов, Девид Николь) и другие.

• Определение разницы между несколькими типами оружия (саблей, палашем (*paramerion*) и фальксем), которые могли иметь кривое лезвие и существовали в то время.

На данном этапе исследования мы можем говорить о следующих выводах – классическая сабля кочевников (тюрков) была известна на территории Византии, Халифата⁴ и Армении еще в X–XI вв., но именно на территории Армении она начала становиться популярной только в XII в., о чем свидетельствуют археологические источники из Армении и Грузии. Однако, до этого время существовал и бытовал палаш (меч с прямым или немножко скошенным лезвием, которое было острым с одной стороны). Палаш был популярным в Византии и Халифате, поэтому учитывая тот факт, что Армения была границей между этими цивилизациями, палаш должен был быть популярным и в Армении, о чем свидетельствуют несколько косвенных археологических артефактов, так и информации в письменных источниках, где иногда используется слово “*սուր փիսուր*”⁵ или “*սիռնի*”⁶ (“однолезвийный”).

Тема актуальна, потому что представляет комплексное междисциплинарное исследование, где с учетом церковной истории, искусствоведения и византистики рассматриваются вопросы вооружения средневековых армянских воинов.

⁴ О том, что сабля была известна в Византии, говорят археологические находки т.н. Болгарских сабель, которые были изучены Валерием Йотовым – В. Йотов, *Ранние сабли (VIII-X вв.) на Нижнем Дунае*, “Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э.”, 2010, с. 217–225; В. Йотов, *Вооружение и снаряжение от болгарского средневековья (VII-XI век)*, Варна 2004, 356 с.

⁵ Սուրբուր Կաղանկատուացի, *Պատմության Աղանից աշխարհի, աշխատ. Գ. Առաքելյանի, Երևան 1983, էջ 110:*

⁶ Թովմա Արծրունի, *Պատմության տանն Արծրունեաց, աշխատ. Մ. Դարբինյան-Մելիքյանի, Երևան 2006, էջ 75:*

Դորֆման-Լազարև Իգոր - Dorfman-Lazarev Igor -
Дорфман-Лазарев Игорь

Պարականոն գրականությունը և արքայութեան զաղափարը
Փազիկ Արծրունու օրոք (908 – 943/44)

The Christians inhabiting *dar al-Islam* had, as a rule, been prohibited to erect new churches. The exceptionally abundant decoration of Gagik's palatine church of the Holy Cross at Aht'amar (915–921) is a celebration of the newly reacquired sovereignty: an anonymous Continuator to Thomas Arcruni's History, writing under Gagik's patronage, dedicates an entire chapter to the 'Building of the Holy Church, Most Magnificent and Worth Lauds, Which is in the City of Aht'amar'. The iconographic programme of the church, and particularly various kingly figures found on its walls, must be regarded as a fruit of the reflection—theological and political—on the image of a king and on the idea of an Armenian kingship restituted after half a millennium in an utterly different world.

At the centre of the east façade of the church is carved an *imago clipeata* of Adam. It is surrounded by the images of animals to which Adam has given names. Significantly, here we see Adam not in Paradise: he is clad and evinces features of an elder. This is a very different depiction from the young Adam in the scene of the fall, which is carved on the north elevation of the church. The artists thus suggest that he who from the outset was called to have dominion over all living beings, maintains his royal dignity also after the fall. Adam's gaze turns to the east whence he and the animals surrounding him (Hos. 2. 20; Is. 11. 6-7 (cf. 65. 25); Rom. 8. 19-22; Mk. 1. 13; II Baruch 73. 6a; Ps.-Mt. 18. 2–19. 2.) expect the rise of the 'Sun of justice' (Mal. 3. 20; Mt. 24. 27). The solemnity of this medallion, carved on the reverse of the church sanctuary—far above the head of the beholder—elevates the representation of the lord of the animal world to the rank of a sacred image.

In this artistic conception a number of apocryphal traditions converge. Such traditions are preserved in Syriac and in Armenian, being also elaborated in patristic writings in these languages. In the paper a new analysis of these sources will be proposed. Some of them speak of royal dignity of the first human being. After receiving their names, the creatures are said to bow down before Adam as before their sovereign. Several texts even suggest that by exercising the prerogative indicated in Genesis 2. 19-20, and quoted on the east façade, Adam becomes an agent in the creation of the world, a companion of his Maker.

Michael E. Stone has observed that in Armenian literature 'Adam's naming of the creatures was a major topic in the fifth century but disappears from the discussion in the sixth to the ninth centuries' (M. E. Stone, *Adam and Eve in the Armenian Traditions. Fifth Through Seventeenth Centuries*, Atlanta 2013, p. 57). Significantly, when it reappears in the tenth century, this scene from Genesis is often interpreted as a reflection of Adam's royal prerogative. This has to reflect the new political realities of Armenia, i.e. the restoration of Armenian kingship first in the north and then in the south of the country: the figure of the first human being was present in Armenia as a *typos* of a new Christian king.

Right above Adam, who is flanked by two animal heads, is represented a crowned figure flanked by two attendants. Also the medallion-like frame of this image links it semantically with Adam: Adam reigning in the midst of other creatures thus represents the main prototype of kingship. To our knowledge, such a representation of Adam—which establishes a new relationship between the topography of a church, its architectural structure and its decoration—has no parallels in early and mediæval Christian art.

Թաջարյան Իվեթ, Ավետիսյան Անի - Tajarian
Yvette, Avetisyan Ani- Таджарян Ивет, Аветисян
Ани

Արևելյան ձեռագրերի կեղծման արվեստն ըստ
Մատենադարանի արաբատառ հավաքածոյի Հ^Գ 137
ձեռագիր օրինակի

Ձեռագիր Հ^Գ 137-ը ընդգրկված է Մատենադարանի արաբատառ ձեռագրերի հավաքածուի մեջ: Նախկինում ձեռագիրը եղել է Էջմիածնի մատենադարանի արաբատառ հավաքածուի (1880 թ., թվով՝ 201 ձեռագիր) հիմնական կազմի մեջ, որի հիմքի վրա էլ ձևավորվել է Մատենադարանի արաբատառ հավաքածուն:

Ձեռագրի արտաքին և բովանդակային առաջին անդրադարձներն ընդգրկված են Մատենադարանի 1940-ական թվականներին կազմված Անտիպ ձեռագրագուցակում և 1948 թ. կազմված ցուցակում: Վերջինիս նկարագրությունում ձեռագրի վերնագիր նշվել է Ֆուգուլիի «Լեյլի և Մեջնուն»-ը: Լեզուն համարվել է՝ «ագերբայջաներեն» (այսինքն՝ աղրբեջաներեն), իսկ գրչության թվական՝ պայմանականորեն ԺՀ դար, գրչի անուն՝ Մուհամմադ Յուսուֆ Ջիհան Շահին, հիշատակվում է նաև, որ ձեռագրում նկարների քանակը՝ 18-ն են և պատկերված են Լեյլիի, Մեջնունի, նրա հոր՝ Նոֆելիի և Իբնե Սալամի նկարները:

Ձեկույցը բաղկացած է երկու բաժնից՝ ձեռագրագիտական և արվեստաբանական վերլուծություն:

Ձեկույցում մասնավորապես անդրադարձ է լինելու ձեռագրագիտական մանրամասնություններին, ճշգրտվելու են նախկին նկարագրության մեջ հաղորդված արտաքին և բովանդակային տվյալները, քննվելու են բնագրում կատարված շեղումներն ու հավելագրությունները, ինչպես նաև՝ այլ ձեռքով բնագրում կատարված միջամտությունները:

Քննվելու են արևելյան ձեռագրերի կեղծման հանգամանքները, նպատակները՝ ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններում են ձեռագրերը

կեղծվել, կեղծարարները ի՞նչ հնարքների են դիմել, ինչու՞ են մինչ օրս, հատկապես արևելյան ձեռագրերը կեղծվում: Այս հենքի վրա քննվելու են ձեռագրի մանրանկարները, դիտարկվելու և արժևորվելու են արվեստաբանական տեսանկյունից: Նկարագրման են ենթարկվելու մանրանկարչի ձեռագիրը՝ գիծը, գույնը, ոճը, հորինվածքային լուծումները և այլն: Մանրամասն ուսումնասիրվելու և խոսվելու է բնագրի և մանրանկարների կապի մասին:

Ժամկոչյան Աղավնի - Jamkochyan Aghavni -
Жамкочян Агавни

Դվինի ամիրայությունը և Շեղդադյանները

Արամ Տեր-Ղևոնդյանի «Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում» մենագրությունը հայագիտության ոսկե ֆոնդի մնայուն արժեքներից է: Հայկական և արաբական սկզբնաղբյուրների հենքով շարադրված այս աշխատանքի էջերում, ի շարս բազմաթիվ հարցերի, հայագետը պատշաճ մակարդակով տվել է Դվինի ամիրայության Շեղդադյան տոհմի երրորդ ժառանգ Աբուլ Ասուարի գործունեության պատմաքաղաքական գնահատականը: Սույն կարճառոտ հաղորդման շրջանակում Դվինի հնագիտական պեղումների առատ մեջբերումով կփորձենք ներկայացնել նրա շինարարական առևտրատնտեսական և մշակութային դաշտը, որ խոսուն փաստարկներով վստահելի են դարձնում նրա առաջնորդի կերպարի համարումը: Թ դարի երկրորդ կեսից արաբական խալիֆայության քայքայման արշալույսին սկսվել էր այդ տիրակալության մեջ ամփոփված երկրների քաղաքական քարտեզի փոփոխության գործընթացը: Այն ընթանում էր ամիրայական զանգվածների քաղաքական ինքնորոշման ձգտումով, պատվասիրությամբ տառապող առաջնորդների միջև պայքարի սուր դրսևորումներով և անկառավարելի ռազմարշավներով, որոնց հետևանքով տեղի էին ունենում

ավերածություններ և ժողովրդի բռնի տեղահանության գործողություններ: Դվինում այդ իրադարձությունների առանցքում սկզբում Սաջաններն էին, ապա Սալարյանները, որոնք, ժամանակ առ ժամանակ դելիիկների զինական ներուժը յուրացնելով, Դվինը վերածել էին քառսի: Կար և Բագրատունիների՝ Դվինը մայրաքաղաք դարձնելու հայրենասիրական մոտեցումը, որ վերոհիշյալ թնջուկային խառնաշփոթի հետևանքով մարեց: Խաղաղ պահերից մեկի ժամանակ՝ 1022 թ., Դվինում հայտնվեց Աբուլ Ասվարը, որ շուրջ 28 տարի կառավարեց քաղաքն ու շրջակայքով մեկ կազմավորեց քաղաքական ամիրայությունը: Ժառանգելով ավերված քաղաքը*՝ նա ձեռնամուխ եղավ պարսպաշինության և բնակարանաշինության գործի կարգավորմանը: Առաջին դեպքում նախորդ ավերածությունների վերանորոգումների հետքերը մեր կողմից արձանագրվեցին Դվինի միջնաբերդի հարավային հատվածի պարիսպների՝ 2006-2013 թթ. պեղումների ժամանակ, երբ ամրաշինական աշխարհում գործող տեխնոլոգիայով կրաքարի խիտ կուտակումներին հետևում էին հում աղյուսի զանգվածների կանոնավոր շարվածքները: Այդ նորոգումը ի նպաստ էր քաղաքի բնակչության ապահովման համար, որովհետև Անին գրավելուց հետո՝ 1045 թ., Բյուզանդիան արշավեց Դվին և անհաջողության մատնվեց: Իհարկե, չպիտի անտեսել նաև Աբուլ Ասվարի մարտավարական հնարամտության մեծ դերակատարությունը, որը, Ազատ գետի հունը փոխելով, շրջապատում տղմոտ միջավայր ստեղծեց և թշնամուն մեծ կորուստների գնով քաղաքից հեռացրեց: Աշխարհիկ բնակարանաշինության ավերակները Դվինում արձանագրված են Կարո Ղաֆադարյանի՝ 1950 թ. ստորին բերդի պեղումների արդյունքում, իսկ 1946-1950 թթ. միջնաբերդի զագաթին պեղված 120.000 քառ. մ 20x30 բացված շինությունը շրջակայքում գիպսե հարդարանքների և տերակոտաների մեծ կուտակումներով, որ լայնարձակ աղերսներ ունի ԺԱ դարի ամիրայությունների ողջ միջավայրում միջազգայնացված քաղաքաշինական կոթողներում: Աբուլ Ասվարը ոչ միայն հմուտ զորավար ու կազմակերպիչ էր, այլև քաջատեղյակ

էր առևտրատնտեսական գործին: Նա ժամանակի պահանջներին համաքայլ զարգացրեց այդ ոլորտները՝ Դվինը վերածելով վաճառաշահ հզոր կենտրոնի: Միայն արհեստային արտադրության բնագավառներից մեկի՝ խեցեգործության վիճակագրության քննությունը վկայում է, որ շատ տեսակներ մենաշնորհային պիտակավորում էին կրում, իսկ ներմուծած խմբաքանակները արտահայտում էին քաղաքի առևտրական լայնահուն կապերի մասշտաբները: Արծաթի սղության հետևանքով մասամբ անգործության էր մատնված դրամահատարանը, որ հատված թեթև քաշի արծաթի դրամներով մրցունակ չէր բյուզանդական շրջանավոր ոսկե դրամների հետ:

Խոսրավի Թուրաջ, Ջաֆարիան Ռասուլ - Khosravi Touraj, Jafarian Rasoul - Хосрави Тураджджафарян Расул

Պավլիկյանների և Թոնդրակյանների շարժումները,
գաղափարները, նպատակները և անկումը (Է - ԺԱ դդ.)

Պավլիկյանների և Թոնդրակյանների շարժումները ստեղծվել են Է - ԺԱ դդ. ընթացքում՝ սոցիալական, իրավական և քաղաքական անհավասարության պատճառով դասակարգերի իշխող ֆեոդալների, հոգևորականների, նախարարների, եպիսկոպոսների և եկեղեցիների ղեկավարների ու ստորադաս շերտերի գյուղացիների, ֆերմերների և բանվորների միջև պայքարի ընթացքում:

Այն իր մտածմունքային սկզբունքների և արմատների հիմքերի վրա՝ նյութական ռեսուրսների և հարկային եկամուտների արդարացի բաժանումն էր իշխանության ու ժողովուրդների, հասարակության բոլոր շերտերի միջև:

Իրավական արդարության հաստատումը և նույնիսկ տղամարդկանց ու կանանց միջև հավասարությունը, ինչպես նաև բարձրաստիճան հոգևորականների ու օտարերկրացիների

դեմ պայքարը նրանց պայքարի հիմնական գաղափարախոսությունն էր:

Այս աշխատության մեջ իսլամական, հայկական, բյուզանդական և վրացական աղբյուրների հիման վրա անդրադառնալու ենք այս երկու շարժումների հիմնադրման համար պայմանների ստեղծմանը և շուրջ չորս դար շարունակման խնդիրներին: Նաև անդրադառնալու ենք նրանց սկզբունքների նմանություններին ու տարբերություններին, Մազդաքներից ու Մանավիներից կրած ազդեցությանը ու նույնպես ծավալած գործունեությանն ու պայքարին և քննելու այս շարժման ձախողման հիմնական պատճառները:

**Շարագիաննիս Գ. Խրիստոս - Karagiannis G.
Christos - Карагианнис Г. Христос
The Formation of the Old Testament Text**

The problem of tensions and contradictions within the Pentateuchal narrative that gave rise to the notion of multiple sources throughout the nineteenth century also called for an explanation of their combination within the present text. One of those explanations was that of an editor who put together older sources or collections of tradition without making any additions of his own. The choice of whether a certain form of literary activity reflected in the biblical text should be characterized as that of an author or a redactor, and whether or not these terms are even appropriate, has now come to the fore in biblical studies. The hypothetical editor was *not* the only possibility, and not even the most likely one. There was a proliferation of source division which led to a corresponding proliferation in editors. This process of fragmentation was resisted and has been to revert to the earlier trend of multiple redactors. The reading of the biblical text proves that successive scribes updated the texts to accord with changed historical and social circumstances

and with new religious concepts. On the basis of evidence it can reasonably be assumed that editorial reworking of the text of the Old Testament continued unabated for centuries before the texts gradually became unchangeable. Their growing religious authority does not seem to have precluded scribes from changing the form, meaning, and content of the texts. On the contrary, for some scribes the religious authority attributed to the texts was reason to update or otherwise improve their wording in order to make sure that no blemish could be found in them. The empirical or documented evidence indicates that editorial modification was the rule rather than the exception, and accordingly signs of editing can be found in all parts of the text of the Old Testament.

**Շյուրեղյան Շուշան - Kyureghyan Shushan -
Кюрегян Шушан**

**Իրն ալ-Ջաուզիի «Թալիս Իրլիս» աշխատության
կառուցվածքի տրամաբանությունը**

• ԺԲ դարի հանրալի իրավաբան, պատմագիր, աստվածաբան և քարոզիչ Իրն ալ Ջաուզիի «Թալիս Իրլիս» (Մատանայի խարդավանքները) աշխատությունը հանրալիական գրականության հիմնարար աշխատություններից է, որն առավելապես անդրադառնում է մուսուլմանական հասարակության տարբեր շերտերի քննադատությանը:

• Աղբյուրագիտական ուսումնասիրության տեսանկյունից հետաքրքիր են գրքի կառուցվածքի վերլուծությունը և տրամաբանության ընկալումը:

⁷Ուսումնասիրության ընթացքում օգտագործվել է «Մատանայի խարդավանքները» գրքի հետևյալ հրատարակությունը՝

الحافظ الإمام الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن الجوزي البغدادي المتوفى في سنة ٥٩٧ هـ، تلييس
ابليس، دار القلم، بيروت، لبنان، ١٩٨٢، ص ٣٩٦

• Գրքի 13 բաժիններն ու ենթաբաժիններն անդրադառնում են մուսուլմանական գրեթե բոլոր ավանդական գիտակարգերի, մասնավորապես կրոնաիրավական դպրոցների վեճերի և աստվածաբանական ուղղությունների գաղափարական տարբերությունների արդյունքում ձևավորված գիտելիքի քննադատությանը:

• Իբն ալ-Ջաուզին գրքի առաջին 4 գլուխներում տալիս է ընդհանրական տեղեկություններ Սուննայի⁸ դրույթների պահպանության, վնասակար նորարարության մերժելիության, սատանայի հնարքներից ու խաբեություններից զգուշանալու վերաբերյալ:

• «Թալբիս Իբլիս»-ի 5-13-րդ գլուխներում հեղինակը անդրադառնում է գիտնականների, կառավարիչների, հասարակ մարդկանց, կրոնաիրավական տարբեր ուղղությունների ներկայացուցիչների խարիջիների, բատինիների, մութագիլիների, կարմատների, իսմայիլիների և այլ անձանց նկատմամբ սատանայի խարդավանքների ուսումնասիրությանը:

• «Թալբիս Իբլիս» աշխատության 10-րդ գլուխը, որը ծավալային առումով գրքի շուրջ կեսն է, նվիրված է սուֆիների և նրանց գործողությունների դատապարտմանը:

• Գրքի բովանդակային մեծ շեշտադրումը սուֆիզմի վրա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ ԺԲ դարում սուֆիզմը դարձել էր սուննիականության հիմնական «մրցակիցը»:

• Իբն ալ-Ջաուզին կտրուկ քննադատում է սուֆի հեղինակավոր գիտնականների, անգամ չափավոր սուֆիների դիրքորո-

⁸ Սուննան (թարգմ.՝ միջոց, ճանապարհ, օրինակ, սովորույթ) ներկայացնում է Սուհամադ մարգարեի կյանքը, որպես իսլամական համայնքի ներկայացուցիչների համար օրինակ: Այն բաղկացած է մարգարեի գործողությունները (fi'l), խոսքերը (qawl) և իր զինակիցների արարքներին ու խոսքերին ցուցաբերած անխոս համաձայնությունը (taqrir) ներկայացնող պատմություններից՝ հադիսներից: Տե՛ս Ислам, Энциклопедический словарь, Ред. Л. В. Негря, «Наука», Главная редакция восточной литературы, Москва, 1991, стр. 214.

շումները, մեղադրում նրանց ավանդական գիտակարգերից անտեղյակ լինելու մեջ, համարում նրանց սովորույթներն ու ծեսերը հերետիկոսական նորարարություն:

• Իբն ալ-Ջաուզին «Թալբիս Իբլիս» աշխատության մեջ հանդես է գալիս մաքուր իսլամի պահպանության, խալիֆայական իշխանության վերականգնման և սուննիական վերածննդի աջակցության դիրքերից:

Կոստիկյան Քրիստինե - Kostikyan Kristine - Костикян Кристине

Ֆազլի Բեկ Իսֆահանի տարեգրությունը որպես հայ ժողովրդի
ԺԶ - ԺԷ դարերի պատմության աղբյուր

Ֆազլի Բեկ Իսֆահանիի «Աֆգալ ալ-թավարիխ» երկը Սեֆյան պետության պատմական աղբյուրներից է՝ գրված շահ Աբբաս Ա-ի իշխանության շրջանում: Այդ երկի սկզբնաղբյուրի արժեք ունեցող մասի՝ շահ Աբբաս Ա-ի գահակալման շրջանը ընդգրկող երրորդ հատորի պարսկերեն բնագիրը հրատարակվեց 2015 թ. Մեծ Բրիտանիայում: Աշխատության հեղինակը, շուրջ 7 տարի պաշտոնավարած լինելով Սեֆյան պետության մեջ մտնող Գանձակ-Ղարաբաղի բեկլարբեկության վարչական ապարատում, լավատեղյակ էր այդ շրջանում զարգացող քաղաքական անցուղարձին, տնտեսական կյանքի իրողություններին և դրա շնորհիվ, ի տարբերություն այդ շրջանի մյուս սկզբնաղբյուրների, ավելի հարուստ տեղեկություններ է հաղորդում այնտեղի հայությանն ու հայ մելիքներին վերաբերող որոշ հարցերի մասին:

Ֆազլի Իսֆահանիի վկայությունները հաստատում են հայկական աղբյուրների հաղորդումները շահ Աբբաս Ա-ի Կովկասյան արշավանքի ընթացքում պարսից զորքերին հայ մելիքների ցուցաբերած ռազմական աջակցության, ինչպես նաև պարենով ապահովելու վերաբերյալ: Նրա տեղեկությունները լրաց-

նում են այդ շրջանի պատմությունը Գեղարքունիքի Մելիք Շահնազարի ու նրա որդի Մելիք Յավրիի վերաբերյալ նոր մանրամասներով, որոնք վերաբերում են ոչ միայն վերջիններիս գործուն մասնակցությանը 1603-1608 թթ. Հարավային Կովկասում շահ Աբբաս Ա-ի ռազմական ձեռնարկումներին, այլև այդ մելիքների դիրքին ու բնութագրին:

1603-1604 թթ. շահ Աբբաս Ա-ի արշավանքի ժամանակ, պարսկական զորքին են միանում Արցախի (կամ ինչպես հեղինակն է անվանում «Հայկական Առանի») Մելիք Հայկազն ու Օղլան քեշիշը (քահանան) 500 քրիստոնյա հրացանակիրներով: Հետագայում Մելիք Հայկազը իր ծառայությունների դիմաց կրկին ստանում է մելիքական իրավունքներ, իսկ Օղլան քեշիշին՝ որպես թիուլային կալվածք, շնորհվում է Ջրաբերդի շրջանի Հաթերք (Հասանրիզ) գյուղը: Պարսից զորքին ծառայություններ են մատուցում նաև Գետաշենի (կամ ինչպես հեղինակն է մատնանշում Չայքենդի) Մելիք Յադգարը և Շամխորի մելիքները:

Ինչպես Բսբանդար Մունշին, Ֆազլի Բաֆահանին ևս բավականին մանրամասն նկարագրում է շահ Աբբասի՝ 1604 թ. ձեռնարկած հայության բռնագաղթը, որն ուղեկցվում է Հին Ջուղայի և Արևելյան Հայաստանի մյուս բնակավայրերի ու շրջանների ավերմամբ ու միտումնավոր ոչնչացմամբ: Հայության բռնագաղթի թեմային Ֆազլի Բաֆահանին ևս մեկ անգամ անդրադառնում է 1615 թ. իրադարձությունների շարադրանքում՝ նշելով, որ Նախիջևան քաղաքը ավերվում է, իսկ նրա բնակչությունը գաղթեցվում Ֆարրահաբադ:

Ֆազլի Բաֆահանիի հաղորդումները փաստում են, որ չնայած շահ Աբբասի կողմից իրականացված ահարկու բռնագաղթին, այնուամենայնիվ որոշ հայկական բնակավայրեր ու շրջաններ ազատվում են Իրան արտագաղթելու պարտադրանքից: Դրանք հիմնականում շահ Աբբասին իր ռազմարշավի ընթացքում լայն աջակցություն ցուցաբերած հայ մելիքներին պատկանող գյուղերն էին, որոնք ինչպես իրանցի պատմագիրն է մատնանշում, հետագայում ևս կարևոր դեր են խաղում շահի

1605/6 թ. ռազմական ձեռնարկումները պարենով ապահովելու, ինչպես նաև Ղարաբաղում կազմակերպվող որսորդությունների ժամանակ որսի թռչուններ մատակարարելու գործում: Իրանցի պատմագիրը հավաստում է, որ որսի թռչունների բուծումն ու բազմացումը հայոց արևելյան նահանգների հայկական մի շարք բնակավայրերի մասնագիտացումն էր:

Ֆազլի Բաֆահանիի «Պատմությունը» հետաքրքիր մանրամասներ է բովանդակում նաև Նոր Ջուղայի հիմնադրման, նրա քաղաքաբանների ու դարուղաների մասին, որոնք հարստացնում են Սպահանի հայկական համայնքի պատմությունը նոր տվյալներով:

Հակոբյան Նյուրա - Hakobyan Nyura - Акопян Нюра Քուստ-ի Կապկոհ վարչական միավորը և Դվինը (ըստ հնագիտական հետազոտությունների)

Արամ Տեր-Ղևոնդյանն առանձնահատուկ վերաբերմունք ուներ Դվինի նկատմամբ: Նա սիրով մասնակցել է Դվինի հնագիտական արշավախմբի աշխատանքներին՝ 1955, 1965 թթ., իր ներկայությամբ յուրահատուկ շուք հաղորդելով դրանց: 1958 թ. Լեհինգրադում պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն «Двинский эмират в Армении 9-11 вв» թեմայով:

ա) Հրատարակելով «Քուստ-ի Կապկոհ վարչական միավորի վերապրուկները խալիֆայության ժամանակ» (Տեղեկագիր, Հաս. գիտ., 1958, 9. էջ 73-77) հոդվածը, մեկ անգամ ևս ցուցում է, թե Ատրպատականի Սաջյան ամիրաները՝ նշանակված Աբբասյան խալիֆաների կողմից (Թ դարի վերջ - Ժ դարի սկիզբ), ինչպիսի նկրտումներ և հավակնություններ են ունեցել Հայաստանի, Վիրքի և Աղվանքի հանդեպ, որոնք միավորված էին «Արմինիա» կուսակալության կազմում:

բ) Սակայն վարչական այդ միավորն ուներ ավելի հին արմատներ, ընդհուպ մինչև Սասանյաններ: Խոսքով Ա Անուշիրվանը (531-578 թթ.) կատարեց ռազմավարչական բարեփոխումներ: Սասանյան ընդարձակածավալ տերությունը բաժանեց չորս վարչական միավորների: Ատրպատականը, Հայաստանը, Վիրքն ու Աղվանքը մտնում էին Հյուսիսային ռազմական շրջանի մեջ: Հյուսիսային ռազմավարչական միավորը հայկական Աշխարհացույցը (Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացույ) կոչում է Քուստ-ի Կապկոհ. «Քուստ-ի Կապկոհ, որ է կողմն Կաւակասու լեռանց, յորում են աշխարհ երեքտասան Ատրպատական, Արմն (որ է) Հայք, Վարջան, որ է Վիրք, Ռան որ է Աղուանք, Բալասական, Սիսական ...»:

գ) Խոսքով Անուշիրվանը ոչ միայն ռազմավարչատնտեսական բարեփոխումներ ձեռնարկեց, այլև սկսեց իրականացնել ընդգծված կրոնական քաղաքականություն՝ զրադաշտականության պարտադրանք գրավյալ երկրների ժողովուրդներին: Ասածի խոստուն վկայությունն է Սասանյան կրակի տաճարի հիմնարկումը Դվինում. «Իսկ մոգուցն Գունդք ստիպով բռնադատ էին տանել զկրակս ի տաճար սրբութեանց Տեառն, և այլ յակաւնաւոր և ի գեղեցիկ տեղիս շինել ատրուշանս»:

Ե դարի վերջերին Դվինը Հայաստանի վարչական և հոգևոր կենտրոնն էր: Վաղարշապատից Դվին էր տեղափոխվել Հայոց Հայրապետական Աթոռը: Դվինում էին նստում Հայոց մարզպանը և Հայրապետը: Հայաստանի քաղաքական հաջողությունների շնորհիվ բարձրացել էր երկրի և Հայոց եկեղեցու հեղինակությունը:

դ) Սակայն երկրի համեմատական խաղաղ վիճակը Զ դարի կեսերին կտրուկ փոխվում է, երբ 564 թ. Պարսից Խոսրով Ա արքան Հայաստանի մարզպան է նշանակում Սուրեն Ճիհովր Վշնասպին: Տիգրանը նորանշանակ մարզպանին օժտել էր կառավարման բարձր իշխանությամբ: Լինելով դաժան, չարաբարո և անբարո հայատյաց մարդ՝ նա առաջին օրվանից իսկ ձեռնարկեց Հայաստանը տնտեսապես տկարացնելու, բռնի հավատափոխու-

թյամբ Պարսկաստանին վերջնականապես ենթարկելու գործընթաց: Խոսրովը հրամայեց ատրուշաններ կառուցել ողջ Պարսկաստանում, «ամենից առաջ Դվինում»:

Հովհան Եփեսացին (Զ դ.) վկայում է, որ «նա (Սուրեն մարզպանը) բռնի (ատրուշանի) տեղը նշանակեց, և սկսեցին հիմքը փորել և պատեր կառուցել: Հայերը մեկ մարդու նման հավաքվեցին և գնացին մարզպանի մոտ, ասացին, որ իրենք քրիստոնյաներ են և թույլ չեն տա իրենց երկրում կառուցել հեթանոսական տաճար: Սակայն մարզպանը իրականացրեց իր մտադրությունը և Դվինում կառուցեց Սասանյան կրակի տաճար «տուն մոգաց», որը պատճառ դարձավ ապստամբական մի նոր հուժկու ալիքի: Ապստամբությունը ղեկավարում էին Հովհաննես Գաբեղենացի կաթողիկոսն ու Վարդան Մամիկոնյանը (Կարմիր Վարդանը): Ապստամբներին հաջողվեց (ըստ Եփեսացու) ոչ միայն քշել պարսիկներին, այլև սպանել Սուրեն մարզպանին ու մոգերին 572 թ. փետրվարի 2-ին: Լսելով, որ Ատրպատականից գորք է շարժվում դեպի Դվին, կաթողիկոսն ու Վարդան Մամիկոնյանը հեռանում են Կ. Պոլիս, ուր նրանց մեծագույն հարգանքով ընդունում է բյուզանդական կայսրը:

ե) 1970-ական թվականներին Դվինի հնագիտական արշավախումբը ձեռնարկեց պեղումներ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու հարավային թևում: Պեղումների միջոցին բացվեց հայ աշխարհիկ ճարտարապետության եզակի շինություններից մեկը՝ Ե - Զ դդ. պալատական հուշարձանախումբը՝ սյունազարդ սրահով և համապատասխան հարկաբաժիններով, որն ամենայն հավանականությամբ ծառայել էր իբրև Աթոռանիստ Հայոց Հայրապետների համար: Պեղումները բացահայտեցին, որ պալատը կանգուն է եղել շուրջ մեկ հարյուրամյակ և հրդեհի է մատնվել 572 թ. ապստամբության հետևանքով: Պալատի սյունազարդ դահլիճին արևմուտքից կից բացվեց մի շինություն, որն օրգանապես կապվում է պալատի հատակագծային ամբողջության հետ: Շինության կենտրոնում բացվեց քարակերտ հարթակ՝ կողմին ուղղահայաց դիրքով դրված մոխրով լի խոշոր մի կավանդ:

Հարթակը կենտրոնում ուներ քառակուսի գոգավորություն քառակող սյան համար, որի վրա դրվում էր հատուկ անոթ՝ մշտապես վառվող սրբազան կրակով:

Նյութերի և ճարտարապետական մանրամասների քննությունը հավաստում է, որ նորահայտ շինությունը եղել է զրադաշտական մեհյան (կրակի տուն, իսկ հարթակը՝ ատրուշան կամ ատուրաշան): Պալատական շինությունը «կրակի տան» հետ ավերակվելուց և հրդեհվելուց հետո այլևս չի վերականգնվել որպես պղծված շինություն:

զ) Հյուսիսային ռազմավարչական այս միավորը՝ Քուստ-ի Կապկոհը, յուրատեսակ պատվար էր ընդդեմ արտաքին թշնամիների, առավելապես խազարների:

Արաբական խալիֆայությունը, որը Սասանյաններից շատ բան ժառանգեց, անփոփոխ թողեց և այդ վարչական բաժանաբար միավորը: Արաբական տիրապետության ժամանակ Հայաստանը, Վիրքը և Աղվանքը միացվեցին մի ոստիկանության մեջ՝ «Արմինիա» անվանումով՝ կենտրոն ունենալով Դվինը:

Պատմաաղբյուրագիտական տվյալներն ու հնագիտական պեղումները վկայում են, որ Դվինը արաբական արշավանքների ժամանակ ենթարկվել է մեծ ավերածությունների, տվել մարդկային մեծաքանակ զոհեր, մասամբ ամայացել: Այդ ավերածությունների կապակցությամբ տեղին է հիշատակել Աբդլ-Ազիզի հայտնի խոսքերը. «Դվինի առաջին ավերածության ժամանակ իմ ձեռքով կատարվեց քաղաքի կործանումը, և ահա ես վերականգնեցի այն: Վերստին շինեցի Դվին քաղաքը մեծությամբ առավել հզոր և ընդարձակահաստ, քան եղել էր նախկինում, ամրացրի դռներով և դռնափակերով պարսպի շուրջը ջրով լցված խրամատ անցկացրի քաղաքի ապահովության համար»: Վերոհիշյալը վավերացնող հնագիտական հայտնագործություններ ունենք գտնված քաղաքի տարածքի տարբեր հատվածներում. խեցեղեն, ապակե նկարազարդ սպասք՝ արաբերեն արձանագրություններով, առևտրական լայն գործունեություն վկայող կնքադրոշմներ՝ արձանագրությունները մասամբ ընթերցելի, աղյուսաորմ

շինությունների ավերակներ՝ բնորոշ արաբական շինարվեստին և այլ նյութեղեն գտածոներ:

Հովհաննիսյան Անուշ - Hovhannisyan Anush - Ованизян Ануш

Օսմանիզմ թե՞ թյուրքիզմ. հայեցակարգերի պայքարը «Tarih-i
Osmani Encümeni Mecmuası» պարբերականի էջերում

Թուրքական, արևմտյան, ինչպես նաև ռուս արևելագետների շրջանում տարածված է այն տեսակետը, թե Աթաթյուրքի նախաձեռնությամբ ստեղծված Թուրքական պատմագիտական ընկերությունը, որը ստանձնել էր պատմությունն ուսումնասիրելու և այն նոր տարբերակով ներկայացնելու պարտականությունը, իրապես հանդես եկավ «նոր պատմական հայեցակարգով»: Պատմության դասավանդումը Մուսթաֆա Քեմալը նոր ազգային ինքնության կառուցակազմման կարևոր գրավականներից մեկն էր համարում, ուստի այդ «նոր» հայեցակարգի հիմնադրույթները շարադրվեցին նրա հեղինակած «Թուրքական պատմության հիմնական ուղղությունները» («Türk tarihinin ana hatları») ուղեցույցային ձեռնարկի էջերում: Իրականում դեռևս երիտթյուրքերի իշխանության օրոք քննարկման առարկա էին դարձել այն գաղափարները, որոնք ձևափոխվելով կյանքի կոչվեցին քեմալական շրջանում:

Այս առումով հատուկ ուշադրության է արժանի 1909 թ. ստեղծված «Օսմանյան պատմական ընկերության» (Tarih-i Osmani Encümeni) գործունեությունը, որն իր արտացոլումն է գտել «Ընկերության» հրատարակած "Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası» պարբերականի էջերում:

«Ընկերության» կանոնադրության մեջ նշվում էր, որ այն հիմնադրվել էր սուլթան Մեհմեդ Ռեշադի հրամանագրով (irade) և նյութական աջակցությամբ որպես պատմագիտական հանձնաժողով, որի առաքելությունն էր կրթօջախների համար Օս-

մանյան կայսրության պատմության նոր և համապարփակ դասագիրք պատրաստելը: Այդպիսի պատմության ստեղծման հիմնական նպատակներից էին հայտարարվում պետության բոլոր «էլեմենտների» (unsurlar - խոսքը կայսրության տարածքում բնակվող տարբեր ժողովուրդների մասին է) մեկը մյուսին ճանաչելը, իրար նկատմամբ անվտանգության և ատելության (nefret) հաղթահարումը, «գիտելիքների հորիզոնի ընդլայնումը»: «Ընկերության» ստեղծման մասին հռչակագրում նշվում էր նաև, որ միմյանց և ընդհանուր պատմությանը հաղորդակից լինելով՝ կայսրության տարբեր ժողովուրդները կգիտակցեն մի պետության մեջ միահամուռ ուժերով գոյատևելու անհրաժեշտությունը և սեր կտածեն ընդհանուր օսմանյան հայրենիքի (vatan-i müstereke) հանդեպ: Սա, անշուշտ, այն ժամանակվա պաշտոնական գաղափարախոսության՝ օսմանիզմի դրսևորումն էր, գաղափարախոսություն, որով իշխանությունները փորձում էին փրկել ազգային-ազատագրական շարժումներից մասնատվող օսմանյան բռնապետությունը:

Կազմակերպության նախագահ, օսմանյան վերջին տարեգիր (վաքահիյուվիս) Աբդուրահման Շերեֆի համոզմամբ, Օսմանյան կայսրության համապարփակ պատմություն գրելու համար անհրաժեշտ էր օգտագործել ոչ միայն թուրքական աղբյուրներ, այլ նաև բյուզանդական և հայկական, քանի որ իր մտահղացմամբ շարադրանքը պետք էր սկսել այն ժամանակաշրջանից, երբ թյուրքերը Անատոլիայում հիմնում են առաջին պետությունը (սելջուկներ) և, բնականաբար, առնչվում են «այլ ժողովուրդների պետական միավորումների հետ»: «Ընկերության» աշխատանքների մեջ ներգրավվեցին նաև ոչ թուրք մասնագետներ՝ Խորհրդարանի պալատի անդամ սերբ Իսկանդեր Յանկո Նուջին, մեջլիսի պատգամավոր հույն Կառուլիդին, Մուտավիդիս Քրիստովուլուքը, հայ լրագրող, «Մաքահ» թերթի խմբագիր Տիրան Քելեբյանը:

«Մեջմուա»-ի ամբողջական տեսությունը թույլ է տալիս աներկբա արձանագրել, որ ոչ թուրք հեղինակների ներկա-

յությունը պարբերականի էջերում զգալիորեն զիջում էր նրանց թուրք համագործակիցների հրապարակումներին: Նշված փաստը բացահայտումն է օսմանիզմի իրական էության, որը թեև հայտարարում էր, որ բոլոր ժողովուրդները կայսրությունում համահավասար են, սակայն իրականում թուրքերն «ամենահավասարն» էին: Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ «Encümen»-ի «Օսմանյան պատմության» նախագիծը, իր բոլոր թերություններով հանդերձ, առաջին և վերջին փորձն էր Թուրքիայի ողջ պատմության ընթացքում, ներկայացնել այն՝ պետության ոչ թուրք ժողովուրդների մասնագետների մասնակցությամբ:

Այդ նախագիծը այդպես էլ երբեք չիրագործվեց: 1913 թ. մամուլում լայն քննարկման համար հրապարակվելուց հետո, նախագիծը սուր քննադատության արժանացավ «Türk Yurdu» պանթյուրքիստական ամսագրի էջերում: Քննադատական հոդվածի հեղինակը, ամենայն հավանականությամբ, Յուսուֆ Աքչուրան էր: Նա գրում է, որ օսմանյան պատմությունը պետք է ներկայացված լինի որպես ընդհանուր թյուրքական պատմության (türk irkı tarihi) մի մասը միայն, որ մոռացված է ժողովրդի արարողական դերը պատմության մեջ, որ կատարված չէ համապատասխան սոցիալ-տնտեսական վերլուծություն և, վերջապես, ոչ մի տեղ հիշատակված չէ «türk» բառը: Հոդվածագիրը առաջարկում էր նաև հանել շարադրանքից այն մասերը, որոնք նվիրված են թյուրքերի՝ Փոքր Ասիա և Եվրոպա ներխուժելուց առաջ այստեղ ապրող և պետություններ ունեցող ժողովուրդների պատմությանը: Սա, իհարկե, հետևանք էր Բալկանյան պատերազմից հետո Թուրքիայում ուժգնացող ազգայնական տրամադրությունների. օսմանիզմի գաղափարախոսությանը փոխարինում էր պանթյուրքիզմը: «Encümen»-ը թեև դադարեցրեց իր գործունեությունը 1928 թ. փաստորեն, նրա իրավահաջորդը դարձավ հանրապետական Թուրքիայում Մուսթաֆա Քեմալի՝ 1931թ. ստեղծած «Թուրք պատմության ուսումնասիրման» (Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti), հետագայում «Türk Tarih Kurumu» (Թուրքական պատմագիտական ընկերություն) կազմակերպությունը: Փաստո-

քեն նոր Թուրքիան օսմանյան շրջանից ժառանգեց ոչ միայն արդեն իսկ փոխակերպված այդ կառույցը՝ իր ազգայնական անդամներով (Ահմեդ Ռեֆիկ, Նեջիբ Ասըմ, Ֆուադ Քյոփրյուլու և Յուսուֆ Աքչուրա), այլ նաև մոտեցումները, տեսակետները և գաղափարները, որոնք տեղ գտան Աթաթյուրքի առաջ քաշած «նոր պատմական հայեցակարգում»:

Հովհաննիսյան Դավիթ - Hovhannisyan Davit - Ованисян Давит

Ը - Թ դարերի արաբական աշխատությունները որպես
աղապտացիոն գործընթացների ուսումնասիրության աղբյուր

1. Քաղաքակրթական համակարգերին մշակույթների
աղապտացման գործընթացների ուսումնասիրությունը չափա-
զանց կարևոր և արդիական խնդիր է:

2. Իսլամի վաղ շրջանի գրավոր աղբյուրները հարուստ
նյութ են տրամադրում վերը նշված խնդրի հետազոտողների հա-
մար:

3. Ը դարի առաջին կեսը չափազանց հետաքրքիր է այն հան-
գամանքի շնորհիվ, որ այդ ժամանակաշրջանում են ստեղծվում
արաբական առաջին գրավոր աղբյուրները, ինչն արդեն աղապ-
տացիոն հզորագույն գործիքի ստեղծման գործընթաց է: Այդ
շրջանի աղբյուրները ներկայացնում են մշակույթի համար կա-
րևորագույն նշանակություն ունեցող բանավոր տեքստերի գրե-
թե առանց մշակման գրավոր տեքստերի վերածման օրինակներ:

4. Ը դարի առաջին տասնամյակների ընթացքում, մի կողմից
սկսվում է հաղիսների օրինական և կանոնակարգված գրառման
գործընթացը, մյուս կողմից ստեղծվում են աղաբի առաջին
ստեղծագործությունները:

5. Ի պատասխան «օտարների» (աջամ)՝ հիմնականում իրա-
նական ծագում ունեցող հեղինակների, մուսուլման գիտնական-

ները (ալիմ) ստեղծում են Ղուրանից և սուննայից բխող աղաբի
իրենց տարբերակը:

6. Այս գործընթացների արդյունքում հատկապես Թ դարում
ձևավորվում է աղաբի խնդիրներին նվիրված բազմազան և
բազմաժանր գրականություն, որը պատասխանների մի քանի
տարբերակ է առաջարկում այն հարցին, թե ինչպիսին պետք է
լինի կիրթ մարդը քաղաքակիրթ հասարակությունում:

7. Լայն և բարդ ընթացք ունեցող քննարկում է ծավալվում
«գիտելիք» հասկացության էության, բովանդակության, ինչպես
նաև գիտելիքի այն համալիրի վերաբերյալ, որին պետք է տիրա-
պետի պաշտոն ստանձնելուն հավակնող անձնավորությունը:

Ղազարյան Գևորգ - Kazaryan Gevorg - Казарян Геворг

Անտիոքի պատրիարքության հայկական թեմերը (Ե - ԻԱ դդ.)

«Աստվածաքաղաք» Անտիոքը, լինելով Քրիստոնեության
հնագույն բնօրրաններից մեկն ու Հռոմեական կայսրության
«Արևելք» դիոցեզի մայրաքաղաքը, Դ - Ե դդ. դառնում է հայ-
րապետական աթոռ՝ գրավելով Տիեզերական Եկեղեցու հնգա-
պետական համակարգի չորրորդ տեղը (Ավագ և Նոր Հռոմներից,
Ալեքսանդրիայից հետո): Անտիոքի պատրիարքությունն այսպի-
սով դառնում է առաջավոր Ասիայի կարևորագույն եկեղեցական
կենտրոնը, որն իր հոգևոր իշխանությունն էր տարածել ընդար-
ձակ տարածքների, այդ թվում նաև պատմական Հայաստանի մի
շարք բնակավայրերի վրա:

Այսպես, Մեծ Հայքի հարավ-արևմտյան շրջանները, որոնք
387 թ. անցնում են Արևելահռոմեական կայսրությանը (Բյուզան-
դիային), աստիճանաբար դրվում են Անտիոքի պատրիարքու-
թյան իշխանության ներքո: Տարածաշրջանի կարևորագույն
աթոռներն էին Ամիդի և Մարտիրոսուպոլսի (Տիգրանակերտի)

մետրոպոլիտություններ, որոնք իրենց գոյությունը պահպանում են նաև արաբական գերիշխանության ժամանակաշրջանում:

Ժ դ. կայսրությունն արաբներից մասամբ ազատում է այս տարածքները, ընդ որում, հետարաբական շրջանում Անտիոքի պատրիարքությանը պատկանող որոշ տարածքներ (օրինակ՝ Արշամաշատը), անցնում են Կոստանդնուպոլսի տիեզերական պատրիարքությանը: Միննույն ժամանակ, մինչարաբական շրջանում կապադովկյան Կեսարիայի եպիսկոպոսական աթոռ հանդիսացող Կարինը (Թեոդոսուպոլիսը), որը Մեծ Հայքի հնագույն նվիրապետական աթոռներից մեկն էր, անցնում է Անտիոքի պատրիարքությանը:

Սելջուկյան արշավանքների հետևանքով հայության հոծ գանգվածներ են գաղթում ու հաստատվում Կիլիկիայում, որը հնուց անտի Անտիոքի պատրիարքության վիճակն էր: Կիլիկյան Հայաստանում, այսպիսով, կողք կողքի գոյակցում էին երկու գուգահեռ եկեղեցական նվիրապետություններ՝ Անտիոքի պատրիարքության և Հայոց կաթողիկոսության:

Նոր ժամանակներում Անտիոքի պատրիարքության վիճակ հանդիսացող Արևմտյան Հայաստանի օրթոդոքս գավառներում, մասնավորապես Չմշկաձագի շրջանում տարածվում է մահմեդականացման գարծընթացը, ինչը մահացու հարված է հասցնում քրիստոնյա համայնքներին, այնպես որ ԺԸ դ. դրությամբ Կարինի մետրոպոլիտությունն իր ենթակայության տակ ուներ Ակնի և Չմշկաձագի շրջանի ընդամենը մի քանի գյուղեր, որտեղ բնակվում էին հայ հոռոմները: Սակավամարդության պատճառով Թեոդոսուպոլսի մետրոպոլիտությունը լուծարվեց 1901 թ., և վերոնշյալ թեմերը հանձնվեցին Ամիդի և Չորրորդ Հայքի մետրոպոլիտությանը:

Մեր օրերում՝ 2014 թ., Անտիոքի պատրիարքությունը Էրզրումի տիտղոսակիր առաջնորդ ձեռնադրեց Քայիշ եպս Սադեկին, մինչդեռ Ամիդի մետրոպոլիտությունը շարունակում է թափուր թեմ մնալ:

Ղազարյան Էլինա - Kazarian Elina - Казарян Элина

Հաֆիզի Աբոուի «Աշխարհագրության» տվյալները Հայաստանի և հայկական բնակավայրերի մասին

Այլալեզու հեղինակների պատմագրական երկերի ուսումնասիրությունը խիստ կարևոր է Հայաստանի տարբեր ժամանակավիճակների պատմության առանցքային հարցերի համակողմանի քննության համար: Այս տեսանկյունից արժևորվում են հատկապես պարսկագիր հեղինակների աշխատությունները, որոնք մեծամասամբ նախկինում հատուկ ուսումնասիրության առարկա չեն հանդիսացել:

Թիմուրյան ժամանակաշրջանի նշանավոր պալատական պատմագիր Հաֆիզի Աբոուի (Աբդուլլահ իբն Լութֆուլլահ, մահ. 1430 թ.) «Ջողոգրաֆիա» (Աշխարհագրություն) աշխատությունը եզակի սկզբնաղբյուր է տվյալ ժամանակահատվածում Հայաստանի և մասնավորապես հայկական բնակավայրերի պատմական և սոցիալ-տնտեսական կյանքի տարբեր կողմերի լուսաբանման համար: Պատմա-աշխարհագրական բնույթի սովորածավալ աշխատության հիմքում արաբերեն մեզ անհայտ աշխարհագրական երկ է, որը Թիմուրյան տերության կառավարիչներից Շահրուխ Միրզայի պատվերով Հաֆիզի Աբոուն նախ թարգմանում է պարսկերեն, այնուհետ համալրում և հարստացնում է այն ինչպես իր տարբեր երկրներ, այդ թվում և Հայաստան կատարած ճանապարհորդությունների ընթացքում ձեռքբերած, այնպես էլ հավաստի այլ սկզբնաղբյուրների տարաբնույթ տվյալներով:

Կարևորելով սկզբնաղբյուրի դերը ԺԴ դարի վերջից ԺԵ դարի առաջին կեսն ընդգրկող ժամանակաշրջանում հայկական որոշ բնակավայրերի և շրջանների պատմության ուսումնասիրության գործում՝ մեր զեկույցի շրջանակում կներկայացնենք նշված աշխատության մեջ Հայաստանին առնչվող պատմական, աշխարհագրական և տնտեսական բնույթի արժեքավոր հաղոր-

դումները՝ դրանք քննելով և հա-մեմատելով պատմագրական այլ երկերի վկայություններով:

Մաթևոսյան Արթուր - Matevosyan Artur - Матевосян Артур

Ս. Երրորդության դավանանքը Ս. Գրիգոր Տաթևացու
«Ոսկեփորիկ»-ում

Սբ. Երրորդության դավանանքը, լինելով քրիստոնեական վարդապետության առանցքը, միշտ գտնվում էր քրիստոնյա աստվածաբանների ուշադրության կենտրոնում: Սբ. Գրիգոր Տաթևացին, լինելով Հայոց Եկեղեցու խոշորագույն աստվածաբաններից մեկը, բացառություն չէր կազմում: Նրա «Ոսկեփորիկ»-ում կա երրորդաբանական դավանանքի հստակ բանաձև, որը նաև հայ աստվածաբանական մտքի հազարամյա զարգացման ամփոփումն է: Ըստ Տաթևացու Սբ. Երրորդությունը երեք անձնավորություն է և մի բնություն, ու հետևաբար մի Աստված: Հայրն անծին է և անսկիզբ, Որդին ծնված է Հոր բնությունից նախքան հավիտենությունը, իսկ Սբ. Հոգին բխած է Հորից անիմանալի եղանակով: Սբ. Երրորդությունն ունի մի էություն, մի իշխանություն, մի կամք և մի արարչագործ գործություն: Սբ. Երրորդության անձնավորությունները համագո են, ունեն մի կարգ, մի պաշտոն և մի երկրպագություն: Որդին ու Սբ. Հոգին նույնքան Աստված են, որքան Հայրը: Թեև Հայրը Որդու և Սբ. Հոգու կեցության պատճառն է, Որդու ծնունդը ու Սբ. Հոգու բխումը ոչ մի դեպքում չի կարելի համարել Հոր կամային ակտի հետևանք: Դա հավերժական և անճառելի ծնունդ ու բխում է, որն անհրաժեշտաբար կատարվում է աստվածային բնության անդրանցական խորքերում: Միաձին Որդին Հորից ծնվում է հավիտենականության մեջ, և ունի Հոր բոլոր հատկությունները բացի չծնված լինելուց: Նույն հավիտենականության մեջ բխում է Հորից և Սբ. Հոգին: Դա չի նշանակում, որ Սբ. Երրորդության Դեմքերի միջև կա ժամանա-

կային հաջորդականություն: Նրանք համաբուն են ու համապատիվ, ունեն նույն բնությունը, գործությունը և կամքը: Դեմքերը երեքն են, բայց Աստված մի է: Սբ. Երրորդության այս ըմբռնումը նաև Հայոց Եկեղեցու ըմբռնումն է: Դրանում համոզվելու համար կարելի է համեմատել Տաթևացու երրորդաբանական վարդապետությունը հայ աստվածաբանական մտքի առաջին խոշոր հուշարձան «Հաճախապատում» ճառերի հետ, որտեղ, ըստ էության, պարունակվում է նույն վարդապետությունը: Դրա հիմքում ընկած է Նիկիո հավատո հանգանակը, որի համաձայն Սբ. Երրորդության դեմքերը ոչ թե սոսկ աստվածային գործունեության դրսևորումներ են, այլ՝ ինքնակա և ինքնուրույն Անձինք, որոնք համագո են և համագոր, ու կազմում են մի և միակ Աստվածություն:

Միրզաբեկյան Գեորգի - Mirzabekyan Georgi - Мирзабекян Георгий

Կարբիի *նահիեն* (գյուղախումբը) 1728 թ. օսմանյան ընդարձակ
հարկացուցակում

Օսմանյան կայսրությունը, 1720-ական թվականներին նախաձեռնելով Այսրկովկասի գրավումը, կարողացավ իր տիրապետությունը հաստատել միայն դրա արևելյան սահմաններում: Գրավյալ տարածքներում օսմանյան իշխանությունները ձեռնամուխ եղան ընդարձակ հարկացուցակների՝ աշխարհագիր մատյանների գրանցմանը: Մարդահամար իրականացվեց նաև Արևելյան Հայաստանում, որի աշխատանքներն ավարտվեցին 1728 թ.:

Հարկացուցակներ կազմվեցին նաև Կարբիում, որն այդ ժամանակահատվածում բաղկացած լինելով համանուն քաղաքից և թաղամաթիվ գյուղերից՝ ուներ *նահիեն* (գյուղախումբ) կարգավիճակ և պատկանում էր Երևանի *լիվային* (գավառին):

Վերոնշյալ թեմայի ընտրությունը պայմանավորված է գլխավորապես երեք գործոնով:

Առաջինը՝ Կարբին, Երևանի լիվայի այլ նահիեների համեմատությամբ, ունեցել է քանակապես ամենաշատ գյուղերը, որտեղ ի թիվս այլ հարցերի, կարևոր է ընդհանուր ժողովրդագրական պատկերի ուսումնասիրությունը:

Բացի այդ, մեծ է Կարբին պատկանող Վաղարշապատ գյուղի (օսմաներենում՝ Ուչքիլիսե) ուսումնասիրության արժեքը, որը պայմանավորված է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի դերով: Անշուշտ, այն մեծ ազդեցություն է թողել գյուղի վրա և պատահական չէ, որ բնակավայրը 1728 թ. Երևանի լիվայում աչքի է ընկել ամենամեծ սոցիալ-տնտեսական ներուժով:

Օսմանյան ընդարձակ հարկամատյանից գատ, գոյություն ունեն Վաղարշապատ գյուղին պատկանող թվով 4 առանձին քաղվածքներ, որոնք պահվում են Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանում: Հարկ է նշել, որ դրանցից երկուսը վերաբերում են 1728 թ., ուստի ուշագրավ է վերջինների և բուն ընդարձակ հարկամատյանի տվյալների համադրությունը:

Միքայելյան Տիգրան - Mikayelyan Tigran - Микаелян Тигран

Դվինի պեղումներից գտնված արաբատառ
արձանագրությունները

Ինչպես հայտնի է, Դվինը եղել է Արաբական խալիֆայության Արմինիա նահանգի կենտրոնը, այստեղ Ը դարից բնակություն է հաստատել արաբ և մուսուլման բնակչություն: Թ դարից քաղաքը, որոշ ընդհատումներով, Շաղդադյան ամիրաների տիրապետության տակ էր՝ մինչև մոնղոլների կողմից նրա կործանումը (1236 թ.):

Դվինի պեղումներից գտնվել են արաբատառ արձանագրություններով ապակու, խեցեղենի բեկորներ, բրոնզե թասեր:

Ջեկուցման նպատակն է դիտարկել մինչ մեզ արդեն իսկ ընթերցված, ինչպես նաև մեր կողմից վերծանված մի քանի արաբատառ արձանագրություններ:

Մկրտչյան Տաթևիկ - Mkrtchyan Tatevik - Мкртчян Татевик

«Նահջ ալ-Բալադան» որպես Ժ դարի շիա իսլամի
(մահմեդականության) կրոնագաղափարական հիմքերի
ուսումնասիրության աղբյուր

Nahğ al-balāğā (այսուհետև՝ «Նահջ ալ-բալադա»)⁹ (արաբերենից nahğ (*նահջ*) թարգմանաբար նշանակում է՝ 1. ուղի, ճանապարհ, 2. մեթոդ, միջոց, 3. արվեստ, իսկ balāğā (*բալադա*)՝ 1. հոետորություն, ճարտասանություն¹⁰ ուղղահավատ չորրորդ խալիֆ և շիա առաջին իմամ Ալի իբն Աբի Տալիբի (մահ. 661 թ.) խոսքերի (241 քարոզ, ճառ, հրահանգներ), ուղերձ-նամակների (79) և ասույթների (480) մի ընտրանի է:

Ալի իբն Աբի Տալիբին պատկանող նյութը բանավոր երկարատև փուլ է անցել. ժողովրդական բանահյուսության մեջ բանավոր խոսքից գրավոր անցման փուլում այն հաստվածաբար գրի է

⁹ Մեր ուսումնասիրության ընթացքում օգտվել ենք Նահջ ալ-բալադայի հետևյալ հրատարակությունից (այսուհետև՝ Նահջ ալ-բալադա)՝ نهج البلاغة من كلام أمير المؤمنين أبي الحسن علي بن أبي طالب عليه السلام/ هو ما اختار الشريف الرضي. قم: أنصاريان، 2004، ص. 653.

¹⁰ Բացի ba-lu-ga (արաբերեն՝ ճարտասան լինել) բայից կազմված ճարտասանություն, հոետորություն իմաստից՝ կա նաև ba-la-ga (արաբերեն՝ հասնել) բայի արմատից կազմված մեկ այլ՝ անվանական իմաստով նշանակություն, այն է՝ ցանկության իրագործում կամ հասնելը վերջին/նպատակին (խոսքի ճարտասանության միջոցով):

առնվել բազմաթիվ միջնադարյան հեղինակների կողմից¹¹, և արդեն Ժ դարի՝ միջնադարյան հայտնի գրականագետ, բաղդադյան միջավայրի հայտնի բանաստեղծ և շիա գրող ալ-Շարիֆ ալ-Ռադին (970-1015/16), ճարտասանությունը՝ որպես հավաքագրման հիմք համարելով, այն գետեղել է մեկ աշխատության մեջ:

Հայտնի է, որ հին արաբական հասարակական գործունեությանը հատուկ էր կոլեկտիվ հիշողության մեջ նախորդ սերունդներից ժառանգած նախնիների իմաստության և փորձի մասին հստակ ու մանրակրկիտ ինֆորմացիայի պահպանումը և փոխանցումը, որն էլ հիմնվում էր բանավոր փոխանցման համակարգի վրա՝ հիմքում կրելով երկար տարիների ընթացքում մշակված ընտրության, պահպանման և տվյալ ինֆորմացիայի աղավաղման հնարավորությունների բացառումը տվյալ համակարգի ներսում¹²:

Պատահական չէ, որ Ալի իբն Աբի Տալիբին պատկանող ժառանգությունն իր գրավոր ձևակերպումը մեկ ամբողջական աշխատության մեջ ստանում է շիա իսլամի գաղափարախոսության ջատագովների ընտանիքից ալ-Շարիֆ ալ-Ռադիի կողմից և Բուիների (945-1055 թթ.) գերիշխանության փուլում, որը գիտական գրականության մեջ հայտնի է որպես «շիա իսլամի

¹¹ Նահջ ալ-բալադայի ավելի վաղ աղբյուրներում «բովանդակության» ճշգրտումը, դրանց առկայությունը մուսուլմանական միջնադարյան պատմագիրների և կենսագիրների աշխատություններում առանձին ուսումնասիրության թեմա է, ինչը ժամանակակից որոշ գիտնականներ փորձել են իրականացնել հոդվածների և ատենախոսությունների տեսքով՝ հենվելով միջնադարյան և ավելի ուշ շրջանի հեղինակների՝ Նահջ ալ-Բալադայի մեկնության և աղբյուրագիտական աշխատանքների վրա: Մանրամասների համար տես՝ A Critical Study of Nahj Al-Balāgha, Syed Mohammad Waris Hassan, PhD thesis, Edinburgh University, 1979, pp. 100-149, Mohammad Ghasemi Zavieh, Authenticity of Nahj al-Balāgha, MA Thesis, Institute of Islamic Studies, McGill University, Montreal, 1994:

¹² Այս մասին մանրամասն տես՝ Оганесян Д., К вопросу об истинности и «правдоподобности» поэтического высказывания, стр. 209-210:

դարաշրջան» և/կամ «իսլամական վերածննդի»¹³ նաև «իրանական ինտերմեցցոյի»¹⁴ դարաշրջան, որն էլ շիա իսլամի գաղափարախոսական աշխատություններ ստեղծելու, իրենց նախնիների ժառանգությունը գրավոր դարձնելու և հետագա սերունդներին թողնելու ամենանպաստավոր ժամանակաշրջանն է համարվում:

Տվյալ շրջափուլը կարևոր էր ոչ միայն քաղաքական, տնտեսական, հասարակական այլև կրոնադավանաբանական իրադարձությունների համատեքստում: Այս ժամանակահատվածի առանձնահատկությունների թվում նշվում է մշակույթի զարգացմանը նպաստող հանդուրժողականությունը ոչ միայն շիա իսլամի (մահմեդականության), այլև բոլոր կրոնական, գաղափարական ուղղությունների և հոսանքների համատեքստում¹⁵:

«Նահջ ալ-բալադան» արժեքավոր է ոչ միայն պատմաքաղաքական, մշակութային, հասարակական իրադարձությունների, այլև շիա իսլամի (մահմեդականության) աստվածաբանական, կրոնափիլիսոփայական հասկացությունների գաղափարական ուղղությունների համատեքստում:

Իմամ Ալիի դերն անհերքելի է շիա համայնքի և հետա-

¹³ Իսլամական (մահմեդականության) վերածննդի մասին տես՝ Joel L. Kraemer, Humanism in the Renaissance of Islam: The Cultural Revival During the Buyid Age, Brill, 1992:

¹⁴ «Iranian Intermezzo» տերմինը գիտական շրջանակներում օգտագործվում է 821- 1055թթ. ընկած ժամանակահատվածի համար, երբ իրանական մի քանի դինաստիաներ, Աբբասյան խալիֆայության գերակայությունն ընդունելով հանդերձ, ունեին անկախ գործելու որոշակի հնարավորություններ: Այս մասին տես՝ Minorsky V., «The Iranian Intermezzo», in Studies in Caucasian History, pp. 110 – 16:

¹⁵ Բուիների շրջանի մասին՝ Claude Cahen and Charles Pallet, «Buwayhids or Buyids», Encycloaedia of Islam 2. Vol 1, pp 1350-1357, Roy Mottahedeh, Loyalty and Leadership in an early Islamic society, I.B.Tauris, 2001, Joel L. Kraemer, Humanism in the Renaissance of Islam: The Cultural Revival During the Buyid Age, Brill Paperbacks, 1992, John J. Donohue, The Buwayhid Dynasty in Iraq 334H./945 to 403H./1012, Shaping Institutions for the Future, Brill, 2003:

գայում նաև շիա իսլամի (մահմեդականության) կրոնաքաղաքական, դավանաբանական գաղափարախոսության ձևավորման գործում:

Ալ-Շարիֆ ալ-Ռադիի կենսագործունեության շրջանում շիա իսլամի իսնաաշարիական-իմամիական ուղղության ձևավորման առանձնահատկությունների և տվյալ ժամանակաշրջանի մարտահրավերների վերհանումը կարևոր է ներկայացնել սուննիական կրոնաիրավական դպրոցների՝ մազհաբների ձևավորմանը զուգընթաց:

Զեկույցում ներկայացվում է «Նահջ ալ-բալադայի» կրոնագաղափարական նշանակությունը և ազդեցությունը Ժ - ԺԱ դարերի շիա իսլամի (մահմեդականության) կրոնադավանաբանական ուսմունքի համատեքստում:

Մկրտումյան Գայանե - Mkrtumyan Gayane - Мкртумян Гаяне

Մատենադարանի արաբատառ ֆոնդի № 358 ձեռագիր-պայմանագիրը հայ-մահմեդական հարաբերությունների համատեքստում

Հայ-արաբական հարաբերությունների համատեքստում մեծ կարևորություն են ձեռք բերել Մուհամմադ մարգարեի անունով Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանում պահվող արաբերեն, պարսկերեն մի շարք վավերագրեր, ինչպես նաև արաբատառ ֆոնդի ձեռագիր պայմանագրերն (մասնավորապես՝ N 358 (արաբերեն), նրա պարսկերեն տարբերակը՝ N 272, Ալի իբն Աբու Տալիբ խալիֆայի անունով N 357 (պարսկերեն), և ԺԶ դարում կրկնօրինակված նրա արաբերեն տարբերակը) ու նրանց հայերեն թարգմանությունները (մասնավորապես N 2622, 2826, 6984): Մուհամմադ մարգարեի անունով քրիստոնյաներին, մասնավորապես՝ հայերին տրված արաբերեն պայմանագրերն ու նրանց պարսկերեն թարգմանությունները, կրկնօրինակվելով ԺԵ

-ԺԹ դարերում, իրենց բովանդակությամբ կապվում են արաբական նվաճումների շրջանում և ավելի ուշ տարբեր քրիստոնյա համայնքների հետ կնքված պայմանագրերի, ինչպես նաև հայերին արաբ զորահրամանատարների կողմից տրված պայմանագրերի հետ: Հայտնի է, որ 632 թ. Մուհամմադ մարգարեն Արաբական թերակղզու Նաջրան քաղաքի քրիստոնյա բնակիչներին շնորհել է պայմանագիր, որով երաշխավորվում էր նրանց կյանքի, գույքի, դավանանքի, եկեղեցիների անվտանգությունը մահմեդական համայնքի հովանավորության ներքո: Բացի պայմանագիր այս «մուսուլմանական» տարբերակից, որն առկա է Թ - ԺԲ դարերի մահմեդական պատմագիրների երկերում, գոյություն ունի նաև նրա «քրիստոնեական» տարբերակը: Վերջինիս պայմանները ավելի ծավալուն են և քրիստոնեամետ: Վերոհիշյալ պայմանագրի այս երկու տարբերակների պայմանները ևս առկա են արաբատառ ֆոնդի ձեռագրերում, մասնավորապես՝ N 358 ձեռագիր-պայմանագրում: Վերջինս երկալեզու է. բուն տեքստն արաբերեն է, իսկ տողատակը՝ պարսկերեն: Այն ընդօրինակված է հավանաբար ԺԷ դարում: Պայմանագրում Ալլահի մարգարեն պարտավորվում էր իր զորքով և հետևորդներով պաշտպանել քրիստոնյաներին, նրանց ինչքը, ունեցվածքը, որտեղ էլ որ լինեն: Հայտնի արևելագետ պատմաբան Ա. Տեր-Ղևոնդյանի դիտարկմամբ՝ հայ պատմագրության մեջ ամրագրվել է ավանդությունն այն մասին, որ Մուհամմադ մարգարեն պայմանագիր է կնքել հայերի հետ՝ նրանց իրավունքները ճանաչելու և քրիստոնեական կրոնը ազատորեն դավանելու մասին: Հայտնի պատմաբան Հ. Անասյանը, որը համակարգել է Մատենադարան արաբատառ ֆոնդի Մուհամմադ մարգարեի անունով ձեռագրերը, գրում է, որ Հայաստանում արաբական, պարսկական, թուրքական տիրապետության շրջանում հայերը բարյացակամ վերաբերմունք և որոշակի արտոնություններ ստանալու ձգտումով, ժամանակ առ ժամանակ փորձել են մարգարեի անունով դաշնագրի վավերացված օրինակներ ձեռք բերել մուսուլման իշխողներից: Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ Մա-

տենադարանում պահվող վերոհիշյալ վավերագրերն ու դաշնագրերը, կրկնօրինակվելով ուշ դարերում, դրական դեր են խաղացել մուսուլմանական տիրապետության տակ հայտնված հայ համայնքների կյանքում:

Սուրաֆյան Կլոդ - Mutaftian Claude - Мутафян Клод

Les traités de paix de l'Arménie cilicienne avec les musulmans

Vu sa position géographique, l'Arménie cilicienne ne pouvait survivre que moyennant une subtile diplomatie entre ses différents voisins grecs, francs, mongols et musulmans, concrétisée par des traités de paix. Parmi la quinzaine de tels traités connus, plus de la moitié ont été conclus avec les voisins musulmans, en particulier les plus dangereux qui furent successivement les Seldjoukides de Roûm jusqu'à leur défaite face aux Mongols en 1243, puis les Mamelouks d'Égypte. Nous nous proposons d'examiner ici les contextes de ces traités qui suivirent en général des revers militaires, et d'analyser leurs différentes clauses: cessions territoriales, statut de vassalité ou autres.

Յակոբեան Ալեքսան - Hakobyan Aleksan - Акопян Алексан

Հայոց դարձի մանրամասներն ըստ Գրիգոր Լուսավորչի «Վարքի»
արարերեն տարբերակի

Նախորդ դարում Ագաթանգեղոսի «Պատմութեան» յունարեն, արաբերեն, քարշունի եւ ասորերեն թարգմանութիւնների մէկը միւսի յետեւից ի յայտ եկած մի շարք ձեռագրեր ցոյց տուեցին, որ բացի այդ երկի այսպէս կոչուած «ազգային» տարբերակից գոյութիւն է ունեցել նաեւ Հայոց դարձի մի այլ տարբերակով

շարադրանք, որը մասնագիտական գրականութեան մէջ անուանուել է «Գրիգորի Վարք» (կամ պարզապէս «Վարք») եւ որի հայերէն բնօրինակն առայժմ չի յայտնաբերուած:

Այդ ձեռագրերից առաջինը 1902 թ. Նիկ. Մառի յայտնաբերուածն էր Սինայի թերակղզու Սբ. Եկատերինէի վանքի մատենադարանի արաբական հաւաքածոյի հ⁴⁰ 460 գրչագիր ժողովածոյում (Sin. Ar. 460), որի շարադրանքի տարբերութիւնն «ազգային» խմբագրութիւնից անմիջապէս արձանագրուեց զուգադիր ռուսերէն թարգմանությամբ 1905-1906 թ. այն հրատարակած յայտնի կովկասագետ ակադեմիկոսի կողմից: 1946 թ. Յայտնաբերուեց եւ երախտաշատ Ժերար Գարիտի կողմից Հռոմում հրատարակուեց յունարէն «Վարք»-ը (դրա աշխարհաբար թարգմանութեան հրատարակութիւնը «Էջմիածին» հանդէսում 1966 թ. խնամքով կատարեցին ակադ. Հրաչ Բարթիկեանը եւ Արամ Տէր-Ղեւոնդեանը: Հետագայում Ժերար Գարիտի եւ Միշել Վան Էսքրուքի կողմից յայտնաբերուեցին ու հրատարակուեցին ասորերէն եւ քարշունի «Վարք»-երը («Վարք»-ի ասորական խմբագրութեան աշխարհաբար թարգմանութիւնը «Էջմիածին» հանդէսում 1987-1989 թթ. ներկայացրեց Լեւոն Տէր-Պետրոսեանը): Շատ կարեւոր հանգրուան եղաւ Արամ Տէր-Ղեւոնդեանի կողմից Ագաթանգեղոսի արաբական խմբագրութեան նոր, ամբողջական բնագրի յայտնաբերումը Բեյրութում՝ Սինայի արաբական ձեռագրերի միկրոժապաւենների շարքում (Sin. Ar. 455, ժողովածոյ, ԺԲ դար), որի՝ Նիկ. Մառի մօտ պակասող սկզբնամասի էջերը հրատարակուեցին ՊԲՀ-ում, 1973 թ.:

Ա. Տէր-Ղեւոնդեանի ուսումնասիրութիւնները նաեւ ցոյց տուեցին, որ Ագաթանգեղոսի երկի նոր խմբագրութիւնների ի յայտ գալուց յետոյ ապացուցուում է Մովսէս Խորենացու տեղեկութիւնների հաւաստիութիւնն այն դէպքերում, երբ նա յղում է կատարում Ագաթանգեղոսին, սակայն ազգային տարբերակում տուեալ սիւժէները բացակայում են: Իսկ այժմ այդ յղումները հաստատուում են, օրինակ՝ Հռոմի Սեղբեստրոս պապի եւ Սբ. Թադէոս առաքեալի սիւժէների յիշատակութեան առումով:

Ա. Տէր-Ղեւոնդեանի մահուանից յետոյ այդ երկրորդ արաբական ձեռագրի ուսումնասիրութիւնը շարունակեց լուսահոգի Յարութիւն Ժամկոչեանը, որն ամփոփեց աշխատանքը եւ ներկայացրեց գիտական անթերի հրատարակութիւնն ու նրա մահուան սրբագրուած թարգմանութիւնը իր 2016 թ. ռուսերէն հիմնարար մենագրութեան մէջ: Այս վերջինը յիշատի նոր հեռանկարների դուռ է բացում Դ-Ե դարերում «Վարք» խմբագրութեան ծագման ու տարածման խնդիրների ուսումնասիրութեան համար եւ թոյլ է տալիս անվերապահօրէն գնահատել «Գրիգորի վարք»-ի արաբական տարբերակի մեծ արժէքը Հայոց դարձի, ինչպէս նաեւ հարեւան Վիրքի, Աղուանքի եւ «Աբխազք» կոչուած Եգերք-Կողքիսի թագաւորութիւնների քրիստոնէացման իրական ժամանակագրութեան, մի քանի մասնակից անձանց անունների եւ պատմութեան բազմաթիւ մանրամասների վերհանման համար:

Այս նոր աղբիւրագիտական յենքի վրայ արդէն կարելի է վերջնականապէս ընդունել 1969 թ. Մարի-Լուիզ Շօմոնի եւ ապա Ժան-Պիեռ Մահէի, Արամ Մարտիրոսեանի, Կարէն Իւզբաշեանի արտայայտած տեսակէտն այն մասին, որ Հայաստանում քրիստոնէութեան պաշտօնական ընդունումն իրագործուել էր իր մահուանից 5 օր առաջ՝ 311 թ. Ապրիլի 30-ին Թրակիայի Սարդիկէ քաղաքում Գալերիոս կայսեր կողմից հրապարակուած «Հանդուրժողութեան մասին» եղիկտից ընդամենը մօտ երկու ամիս անց, երբ Գրիգոր Լուսաւորիչը դուրս ելաւ «ի վիրապէ» (311 թ. Յունիսի 24-ին) ու իրագործեց իր մեծագոյն առաքելութիւնը: Ընդ որում՝ Հայաստանում քրիստոնէութեան պետականօրէն ընդունման այս ակտին, ըստ Եւսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմութեան»՝ 311-312 թթ. ձմռանը հետեւեց Կայսրութեան արեւելեան պրովինցիաներին տիրող կայսերակից Մաքսիմիանոս Դայայի «ամոթալի» պատերազմը Հռոմի «բարեկամ եւ դաշնակից» քրիստոնէայ հայերի (=Հայաստանի) դէմ, նշուած պրովինցիաների քրիստոնէաների դէմ նրա վերսկսած հալածանքների ընթացքում:

Շահինյան Արսեն - Shahinyan Arsen - Шагинян Арсен

Իրո՞ք Առանը վաղ միջնադարյան արաբա-մահմեդական
մատենագիրների մոտ նշված է «Ādarbayğān al-‘ulyā» (Վերին
Ադրբեջան) տեղանվամբ

Ադրբեջանի հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիայի փոխնախագահ, Ադրբեջանի պատմության թանգարանի տնօրէն ակադեմիկոս Նաիլա Մամեդալի դիզի Վելիխանլին (*Naila Mamedali gizi Velixanli*) Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի «Вопросы истории» (Մոսկվա, 2017, № 9, էջ 110-119) ամսագրում ռուսերէնով հրապարակել է գիտական մի հոդված՝ «*Еще раз о пределах Азербайджана в IX-X вв.*» (Դարձյալ Ադրբեջանի սահմանների մասին Թ - Ժ դարերում) վերնագրով: Հավելենք, որ սույն պարբերականը Ռուսաստանում հնագոյն պատմական և բարձր վարկանիշով հանդես է, որն ինդեքսավորվում է հրապարակումների տվյալների միջազգային խոշորագոյն Web of Science Core Collection ռեֆերատիվ բազայում:

Ահա թէ ինչպէս է հոդվածագրի կողմից համառոտ բնութագրվում հրապարակման բովանդակությունը ռուսերէնով և անգլերէնով.

В исследовании... подтверждается факт принадлежности земель севернее Аракса (современной Азербайджанской Республики)... Аррану, называемому в (арабских. — А.Ш.) источниках также Азербайджаном Верхним (Северным) или просто Азербайджаном

The author... confirms the fact that territory located to the north of river Araxes (the territory of present-day Republic of Azerbaijan)... belongs to Arran province, which is also named in the (Arabic. — A.Sh.) sources as the Upper Azerbaijan (Northern) or just Azerbaijan.

ՆՊ Վելիխանլիի եզրակացությունը առ այն, որ արաբական Առանը (أَرَّان[Arrān] կամ ʿar-Rān], որտեղ «ar»-ը որոշիչ հոդ է) նմանատիպ տեղանվամբ է հայտնի եղել Թ - Ժ դարերի մահ-մեղական գրականության հիմնադիրներին, հիմնված է ծնունդով իրանական Խորասան նահանգից հեղինակավոր պատմիչ ու աշխարհագիր Էլ-Յա'կուբիի (մահ. 897ին) մոտ հայտնաբերված և միայն մեկ անգամ հիշատակվող *Āḍarbayğān al-'ulyā* (أذربيجان العلیا) բառակապակցության վրա: Ահա թե ինչ է պնդում մեր օրերի ադրբեջանցի գիտնականը, հղում կատարելով հիջրայի 278 թ. (891/2) ավարտված *Գիրք երկրների մասին* (كتاب البلدان [Kitāb al-buldān]) *Ատրպատական* (أذربيجان [Āḍarbayğān]) ենթագլխին՝ ընդգրկված *Առաջին քառորդը, որն Մաշրիքի քառորդն է* (الربع الأول) [ar-Rub' al-awwal wa-huwa rub' al-Mašriq] խորագրով գլխում. «ал-Йа'куби... упоминая о дороге, ведущей в Азербайджан, сообщал, что выехавший из Занджана мог по дороге Ардабил – Барзанд – Бейлаган доехать до Барды – главного «города Верхнего Азербайджана (Азербайджан ал-улья)»»:

Այդ իսկ պատճառով մենք որոշեցինք մանրամասն բանասիրական վերլուծության ենթարկել արաբերենով Էլ-Յա'կուբիի մոտ տեղ գտած տվյալ հատվածի վերջնամասը (وهي مدينة أذربيجان العلیا...wa-hiyā madīna-t Āḍarbayğān al-'ulyā)), ինչպես նաև վերականգնել դրա համատեքստը՝ հիմք ընդունելով իսլամական աշխարհի համաժամանակյա մյուս հեղինակների աշխարհագրական հաղորդագրությունները: Արդյունքում մեզ ոչ միայն հաջողվեց ստանալ տվյալ հատվածի կոռեկտ ռուսերեն թարգմանությունը, այլև՝ հայտնաբերել քննվող հոդվածում կարևորագույն մի կեղծիք: Նախյա Վելիխանլին Ստորին Արաքսի գետահովտից հարավ գտնվող և հիմնականում այսօրվա Իրանական Ադրբեջանի (պատմական Ատրպատականի) տարածքը զբաղեցնող արաբական Աճարբայջան (Āḍarbayğān) նահանգի Էլ-Մարաղա (المرآة [al-Marāğah]) կենտրոնը միտումնավոր փոխարինել է Առանի Պարտավ (برذعة [Barda'ah]) մայրաքաղաքով, օգտվելով երկու տեղանունների որոշակի նմանությունից արաբատան տեքս-

տում: Ստորև մեջբերում ենք Էլ-Յա'կուբիի հիշատակվող հատվածը *Ատրպատական* ենթագլխից ամբողջովին (արաբատան բնագիրն ու լատինատառ գրադարձությունը) և մեր ռուսերեն ճշգրիտ թարգմանությունը.

فمن اراد إلى أذربيجان خرج من زنجان فسار اربع مراحل إلى مدينة اردبيل وهي أول ما يلقاه من مدن أذربيجان، ومن اردبيل إلى برزند من كور أذربيجان مسيرة ثلاثة أيام ومن برزند إلى مدينة ورتان من كور أذربيجان ومن ورتان إلى البيلقان ومن البيلقان إلى مدينة المراغة وهي مدينة أذربيجان العليا

[Fa-man arāda 'ilā Āḍarbayğān ḥarağā min Zangān fa-sāra arba' marāhil 'ilā madīna-t Ardabīl wa-hiyā awwal mā yūlqāh min mudun Āḍarbayğān, wa-min Ardabīl 'ilā Barzand min kūr Āḍarbayğān masīra-t tilta-t ayyām wa-min Barzand 'ilā madīna-t Wartān min kūr Āḍarbayğān wa-min Wartān 'ilā al-Baylaqān wa-min al-Baylaqān 'ilā madīna-t al-Marāğah wa-hiyā madīna-t Āḍarbayğān al-'ulyā].

Тот, кто приезжает в Адзарбайджан, выходит из Занджана и идет четыремя переходами до города Ардабила, который является первым из встречающихся ему городов Адзарбайджана. От Ардабила до Барзанда, что в провинции Адзарбайджан — три дня пути. Затем (он идет. — А.Ш.) из Барзанда в город Варсан, что также в провинции Адзарбайджан, и от Варсана до ал-Байлакана, и от ал-Байлакана — до города ал-Марага, а это уже величайший город Адзарбайджана (подчеркнуто нами. — А. III.):

Շուքուրով Ռուստամ - Shukurov Rustam - Шукуров Рустам

Армяне в империи Великих Комнинов (1204—1461)

В докладе анализируются данные греческих понтийских источников периода Великих Комнинов, содержащие данные об армянском населении Понта. Наиболее важны из этих ис-

точников акты Вазелонского монастыря в Мацуке — континентальном регионе, лежавшем южнее столицы империи Трапезунда. Базируясь на данных антропоники, автор пытается проанализировать численность и социальную роль армянской общины в сельских районах византийского Понта. Весьма интересной также представляется группа этнических армян, переселившихся в Понтийский регион из Великой Армении, которая тогда находилась под мусульманской властью.

Չեչերի Զուգեպի - Cecere Giuseppe - Чечере Джузеппе

“The Caliph of the Armenians”: Images of the Catholicos of Hromkla in Arabic Mamluk Sources

The city of Hromkla, in Arabic Qal‘at al-Rūm («Castle of the Romans/Byzantines» but also «Castle of the Christians» *tout court*), was very important in the context of the Mamluk-Armenian Wars, both strategically (due its position on the Euphrates) and symbolically, as it was the seat of the Armenian Catholicos. Therefore, its conquest (1292), which resulted into the capture of the Catholicos, was celebrated enthusiastically by Mamluks, and the Sultan emblematically changed the city’s name from Qal‘at al-Rūm into Qal‘at al-Muslimīn («Castle of the Muslims»).

Arabic and Armenian sources proposing different representations of this crucial episode, the present paper focuses on Mamluk narratives on the attitudes and fate of the Catholicos during the battle and after it. In this framework, special attention is paid to the expressions by which the notion of *catholicos* was “translated” into Arabic by different authors. This terminological item seems to be highly relevant from an ideological viewpoint. In this regard, one point seems to be particularly interesting: the use of so striking an expression as “Caliph of the Armenians” (*khalīfat al-Arman*),

instead of the more common “Patriarch of the Armenians”, by both the Muslim historian Ibn al-Dawādārī (fl. first half of the fourteenth century) and the Coptic historian Mufaḍḍal Ibn Abī l-Faḍā’il (d. after 1358).

As I endeavor to show in this paper, the reasons behind such choice could be different for the Muslim author and the Coptic one. On the one hand, one may argue that a Muslim writer in Mamluk times could adopt such formula with a merely descriptive intention, based on perceived parallelism between the function of the Catholicos as religious leader of the Armenians (the King being their political leader) and that of the Caliph as religious leader of the Muslims, whereas the Sultan, at least in the concrete historical situation of Mamluk society, was acting as political leader of the concerned community. On the other hand, in the case of a Coptic Christian writer (also living under Mamluk rule) such as Mufaḍḍal, the use of the word “Caliph” with reference to the spiritual leader of another Christian community seems far from being a “naïve” choice. Indeed, several elements seem to suggest that it was a conscious and voluntary ideological choice. For sure, the use of such formula by Mufaḍḍal cannot be explained as a simple and somehow “unconscious” effect of Mufaḍḍal’s large – but not exclusive – reliance on Ibn al-Dawādārī as a source on the battle of Hromkla/Qal‘at al-Rūm. In fact, the alternative formula as “Patriarch of the Armenians” (*baṭrak al-Arman*) is largely attested in other Muslim sources on this episode certainly used by Mufaḍḍal. As an example, suffice it to quote the following passage from al-Nuwayrī: «In the city (of Qal‘at al-Rūm), there was also the Patriarch of the Armenians (*baṭrak al-Arman*) and he was made prisoner» (Nuwayrī 2005, p. 89). In other words, in Mufaḍḍal’s sources the alternative expressions *khalīfat al-Arman* and *baṭrak al-Arman* had already been used, in different authors, in order to “translate” the notion of *Catholicos* in terms that could be easily understood by an Egyptian readership. Therefore, in choosing the

notion of “Caliph” versus that of “Patriarch” as a definition for the term *Catholicos*, Mufaḍḍal was probably pursuing a theologically grounded polemical objective: he was implicitly denying the qualification of “Patriarch” to the religious leader of a Christian community other than the Coptic Church. In addition, a political aim may also be envisaged behind this terminological choice. Indeed, as I show in analyzing a wide range of references to non-Coptic Christian groups in Mufaḍḍal’s work, the author seems intensively engaged in de-Christianizing (and, at times, even “de-humanizing”) the images of those Christian groups and populations that were fighting against the Mamluks either in the Crusades or in the “Mongolian” wars (to which the Armenian-Mamluk conflict was linked). In doing this, he probably aimed to deny any possible association between foreign Christian groups – that were enemies to the Mamluk State- and the Egyptian Coptic Christians, that he wanted to represent as loyal subjects and supporters of the Mamluks and of the socio-political order that the Sultan “embodied” and preserved. Thus, he was somehow trying to redefine the perceived “nature” of those conflicts from a “religious” one (Christians vs. Muslims) into a merely “ethnic” and “political” one (foreign enemies vs. subjects of the Mamluk State).

At the opposite end of the spectrum of different translations of the terms *Catholicos* in Medieval Arabic sources, another expression is taken into careful consideration, although it is used in a source slightly prior to the Mamluk era. It is the odd wording “Caliph of Christ” that the geographer Yāqūt (d. 1229) applies to the Armenian Catholicos when describing the city of Hromkla/Qal‘at al-Rūm in his famous *Kitāb mu‘jam al-buldān*. There, he defines the *Catholicos* not only as *baṭrak al-Arman* (“Patriarch of the Armenians”) but also as *khalīfat al-Masīh* (‘inda-hum): «Caliph of Christ (according to what they believe)». Far from being polemically motivated, such term seems to express a “philological” attitude on the part of the Muslim author, who exploits the

etymological meaning of the word *khalīfa* (“lieutenant, vicar”) in order to provide an accurate Arabic translation of the Christian theological notion of “Vicar of Christ”.

Պանագիոտոպուլոս Անտ. Իոաննիս -

Panagiotopoulos Ant. Ioannis -

Панагиотопулос Ант. Ионнис

The heresy of the “Armenians” and the question of Azim
(Unleavened Bread)

A public theological dialogue on Azim (Unleavened Bread) developed through the relative work of John Damascene in the 7th century. The reason for this dialogue was given by the positions of the “Armenians’ heresy”. The dialogue continued so that in the 9th century. We have a new work on this field by Methodius of Constantinople (843-847), which remains unpublished. The aim of our contribution will be both, from one side to exam the context of dialogue with all its theological and historical characteristics, at the other side to look for the networks through this dialogue was developed in the East, and which later will be further developed with the Western Church!

Սահակյան Կարոլինա - Sahakyan Karolina –

Саакян Каролина

Օսմանյան «Բարեփոխումների հանձնախմբի»

այցելությունը Կիլիկիա 1865 թ. (Ահմեդ Ջոդեթ փաշայի և Մ.

Քելեշեանի աշխատությունների համեմատական

վերլուծություն)

ԺԹ դարն Օսմանյան կայսրության պատմության մեջ ընդունված է անվանել բարենորոգումների՝ թանգիմաթի շրջան: Լայնածավալ տերության ծայրամասային նահանգներում փոփոխություններ իրականացնելու նպատակով 1865 թ. ստեղծվում է հատուկ հանձնախումբ՝ օժտված ռազմական և վարչարարական իրավասություններով:

«Բարեփոխումների հանձնախմբի» ստեղծման և Ձեյթունում նրա գործունեության մասին պատկերացում կազմելու համար հուլիս 1865 թ. կարևոր նշանակություն ունեն երկու սկզբնաղբյուրներ՝ Ահմեդ Ջեդեթ փաշայի «Մա՛ռուզաթ» և Միսաթ Քելեշեանի «Միս-Մատեան» աշխատությունները, որոնց վերլուծությունն էլ ընկած է սույն զեկուցման հիմքում:

Սահակյան Քնարիկ - Sahakyan Knarik - Саакян Кнарик

Մատենադարանի արաբատառ ֆոնդի արաբերեն
քերականական ձեռագրերը

Է դ. արաբական հաղթարշավներին զուգընթաց մեծ տարածում ստացավ նաև արաբերենը՝ որպես կրոնի, կառավարման, կրթության և գիտության լեզու: Արաբերենով Ղուրանի լեզուն համարվում էր կատարյալ, քանի որ, ըստ ավանդույթի, այն թելադրվել էր Մուհամմադին Ալլահի կողմից, հետևաբար արաբերենն այլ լեզուների համեմատ գերադաս դիրքում էր գտնվում: Արգելված էր Ղուրանի թարգմանությունն այլ լեզուների: Արաբերենի անադարտ պահելը դասվում էր պետական կարևորագույն խնդիրների շարքում: Ը դ. Արաբական խալիֆայի կարևորագույն մշակութային կենտրոններում՝ նախ Բասրայում, ապա Քուֆայում, հետագայում նաև Բաղդադում, հիմնադրվում են լեզվաբանական դպրոցներ, որոնց նպատակն էր մշակել արաբերենի ուսումնասիրման հստակ համակարգ՝ բացառելու համար գրա-

կան լեզվի աղավաղումները, հատկապես Ղուրանի ընթերցանության ժամանակ: Քերականական այս երկու ուղղությունների՝ դպրոցների միջև առկա էին տարաձայնություններ, որոնք հիմնականում վերաբերում էին արաբերենի քերականական համակարգի նկարագրման և կանոնավորման հարցերին: Բասրեցիները խստորեն հետևում էին նախախլամական պոեզիայի և Ղուրանի դասական լեզվի կանոններին, իսկ ընդունված նորմերից շեղումը համարվում էր լեզվի աղավաղում: Քուֆայի դպրոցի ներկայացուցիչներն առավել մեղմ էին այս հարցում և հաճախ իրենց դրույթները հիմնավորում էին խոսակցական լեզվում գործող օրենքներով:

Մեզ հասած առաջին քերականական երկը Բասրայի դպրոցի ներկայացուցիչ Սիբաուեյհիի (մահ. 794թ.) «Սլ-Քիթաթ» («Գիրքը») աշխատությունն է: Այս գրքում հեղինակը, ի մի բերելով իր նախորդների փորձը, մանրամասն անդրադառնում է արաբերենի քերականության բոլոր հարցերին՝ շարահյուսությանը, ձևաբանությանը, բառակազմությանն ու հնչյունաբանությանը:

Ժ դ. առաջին կեսին Բաղդադում զարգանում է լեզվաբանական երրորդ ուղղությունը՝ քերականական խնդիրների հետ մեկտեղ լուսաբանվում է բառագիտական հարցեր՝ բառի և նրա նշանակության կապի, բառի բառակազմական կառուցվածքի, բառի և նրա իմաստի հետ կապված:

Հետագայում արաբական լեզվաբանական մտքի զարգացումը շարունակվում է Անդալուսիայի, իսկ ուշ միջնադարում՝ Եգիպտոսի և Սիրիայի լեզվաբանական դպրոցներում, որտեղ լեզվաբաններն աշխատում էին հիմնականում նախորդների երկերի մեկնության և պարզաբանման ուղղությամբ:

Այսպիսով, իսլամի տարածմանը զուգընթաց առաջին իսկ դարերից արաբերենի ուսումնասիրությունը առանձնահատուկ տեղ է գրավում գիտության այլ ճյուղերի կողքին: Այդ մասին են վկայում մեզ հասած արաբերենի քերականությանը նվիրված մի շարք ձեռագրեր: Մատենադարանի արաբատառ հավաքածուում

պահվում է արաբերեն լեզվաբանությանը նվիրված 300-ից ավելի նմուշ, այդ թվում այս ասպարեզում հայտնի ներկայացուցիչների հեղինակած աշխատություններ, մեկնություններ, դասագրքեր, բառարաններ: Մաշտոցյան Մատենադարանի Արաբերեն քերականական ձեռագրերի նկարագրության և ցուցակագրման աշխատանքներն ընթացքի մեջ են: Հիմնվելով նախնական ուսումնասիրության վրա՝ կարելի է արձանագրել, որ հավաքածուն հարուստ է արժեքավոր ձեռագրերով: Այս մասին են վկայում արաբական լեզվաբանական ավանդույթի ակնառու ներկայացուցիչների և նրանց անվան հետ առնչվող աշխատությունները, ինչպես, օրինակ՝ ալ-Ջամաիշարին, Իբն Մալիքը, Իբն Հիշամը, ալ-Ջուրջանին, ալ-Մույուտին, ալ-Ագհարը և ուրիշներ: Մատենադարանում է պահվում նաև ԺԸ դ. եզիպտացի գիտնական Մուհամմադ բեն Ալի ալ-Սաբանի քերականական երկի ինքնագիրը՝ երկու հատորով, շարադրված 1778-79 թթ.:

Սաֆրաստյան Ռուբեն - Safrastyan Ruben - Сафрастян Рубен

«Հալիլ Մենթեշեի հուշերը» որպես աղբյուր Հայոց
ցեղասպանության ու Հայկական հարցի մասին

Հալիլ Մենթեշեն (1874-1948 թթ.) մաս է կազմել երիտթուրքական կուսակցության և Օսմանյան կայսրության բարձրագույն դեկավարության նեղ շրջանակի՝ զբաղեցնելով խորհրդարանի և պետական խորհրդի նախագահի, արտաքին, արդարադատության ու ներքին գործերի նախարարի պաշտոնները: Նա մասնակցել է Հայոց ցեղասպանության մասին որոշում ընդունելու գործընթացին, տեղյակ է եղել այդ հրեշավոր հանցագործության մանրամասներին և որպես արտաքին գործերի նախարար պաշտպանել և արդարացրել է այն միջազգային թատերաբեմում: Պատահական չէ, որ նրա անունը տեղ է գտել Հայոց ցեղասպանության համար գլխավոր պատասխանատուների ցանկում:

Նա գլխավորել է նաև թուրքական պատվիրակությունը 1918 թ. մայիս-հունիս ամիսների Բաթումի բանակցություններում: Հանրապետական շրջանում Հալիլ Մենթեշեն տարիներ շարունակ ընտրվել է Թուրքիայի խորհրդարանի անդամ:

Հալիլ Մենթեշեի հուշագրությունները առաջին անգամ մամուլում հրատարակվել են 1946 թ., առանձին գրքով լույս են տեսել 1986 թ.: Նրանց վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս ավելի խորը հասկանալու օսմանյան իշխանությունների հակահայ քաղաքականության մի շարք առանձնահատկություններ:

Մթոռն Մայրլ - Stone Michael - Стоун Майкл The Corpus of Armenian Inscriptions from the Holy Land and The Sinai

The corpus of Armenian Inscriptions from the Holy Land is in the process of being brought to completion. The Armenian Inscriptions are of three chief types:

(i) Dedicatory, formal inscriptions; (2) pilgrim graffiti; and (3) other inscriptions of various types.

The inscriptions in the corpus date from the mid-fifth century, ca.440 or slightly before, down to the middle of the nineteenth century. These oldest inscriptions are pilgrim graffiti found on rocks in the Sinai Desert and underneath the Latin Basilica of the Annunciation on Bethlehem. Other somewhat later inscriptions are found in mosaic floors. A relatively newly discovered one is from the late fifth to the early sixth-century, and other mosaic inscriptions are found dating from the sixth and seventh centuries. The latest of these is the Eustathius Mosaic discovered in the area north of the Old City's Damascus gate. This is dated by an Arabop-Byzantine coin found in the mortar upon which the mosaic was laid. Inscriptions include dedications by the royal house of Cilicia, those of wooden doors in the Cathedral of

the Saints James, and others. New inscriptions from the first millennium CE discovered in archeological excavations will be included as well as substantial numbers of funerary, dedicatory and other inscriptions from the present Armenian Quarter, from Armenian institutions in Jaffa, Ramle, and Lod.

I shall touch on the progress of the work and the procedures.

Տերեան Աբրահամ - Teryan Abraham - Терян Абраам

«Վարք Մաշտոցի» շուրջ նոր նկատողություններ

Ներկայացված երեք դիտողությունները (Ժանրային, բնագրային և ժամանակագրական) ստացվում են Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» վերջերս կատարված անգլերեն նոր թարգմանության ու մեկնաբանության աշխատանքից: Առաջին դիտարկումը հետևում է Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանի դիտարկմանը, ըստ որի՝ «Վարք»ը հիմնականում պատկանում է ներբողական ժանրին: «Վարք»ի ընդհանուր պատկերացումից հետո մենք ցույց տվեցինք, որ սա շարունակվում է նախատեսված կազմի շարադրական մանրամասնության մեջ, երկը բերանացի կերպով ներկայացնելու մտադրությամբ՝ վերջնական գրավոր կազմին չհասած:

Երկրորդ դիտարկումն այն է, որ բնագրի 23-րդ գլխում (Աբեղյան գլ. 22 [84.7–16]) ընդգրկված է կրկնակի ինտերպոլյացիա:

Երրորդ դիտարկումն ընդհանուր ժամանակագրության մեջ է, հատկապես Սասանյան արքաների սինխրոնիզմային հղումներում: Ակնհայտ անհամապատասխանությունները վերանում են, երբ գիտակցում ենք, որ Ոսկեդարյան հայ հեղինակները չէին հաշվում զահակալության տարին (նրանք թագավորության առաջին տարին հաշվում էին առաջիկա նոր տարվանից սկսած):

Յորբաձողլու Պանտելեյմոն - Tsorbatzoglou Panteleimon - Цорбадзоглу Пантелеймон Germanus Patriarch of Constantinople (650-730) and Stephen Metropolitan of Siwni or Siwnik (685-735)

Stephen, the son of a higher clergyman, was born around 680 or 685 in the town of Dvin, Armenia. Later, he travelled to the West for advanced studies. It is a fact, however, that he was in Constantinople between 712 and 718, where, along with a man called David—a member of the imperial court, referred to as ὑπάτος και κηνάριος, Consul and Kenarios, i.e. the grandee charged with the superintendence of the imperial table—he translated the *Corpus Areopagiticum*. Stephen must have returned to Armenia in late 718, since the Arabs besieged Constantinople for more than a year—from early summer 717 to late August 718.

It is not possible to define the time, when the relationship between Stephanos and Germanus started. In my opinion, they must have met right after Stephanos settled in Constantinople, i.e. when he befriended the Armenian community and the literary circle of the so-called “Philhellenic School” and started to cooperate with the imperial officer, Kenarios David. I believe that he must have met Patriarch Germanus very early on and that the two men appreciated each other deeply. Judging by the records provided by the biographers, a strong friendship and cooperation must have developed between the two men. According to a record, Patriarch Germanus invited Stephanos to draft a testimonial report of the Armenian Church in order to learn first-hand its theological principles.

There is a correlation between the works of Germanus and Stephanos—the original works of the former and the new translations of the latter. Germanus I wrote comments on *Corpus Areopagiticum* and he also wrote a *Commentary to the Divine*

Liturgy and the work *On Predestined Terms of Life*. Stephanos translated the whole *Corpus Areopagiticum*, and wrote *Scholia* on it. He also wrote a *Commentary on the Armenian Daily Office* and finally he translated the work of Gregory of Nyssa, *On the Making of Man*, as well as the work of Nemesis of Emesa, *On the Nature of Man*, both of which resonate in the above mentioned work *On Predestined Terms of Life* of Germanus.

When Stephen returned to Armenia, he brought with him, among other things, a dogmatic letter sent by Germanus to the Armenian Church, in which he presented the principles of the Orthodox Church on the basis of the IVth and VIth Ecumenical Councils on the one hand and he invited them, within the above mentioned framework, to unite with the Orthodox Church on the other.

Upon his return, Stephen was appointed bishop of Siwni or Siwnik and he undertook the task to respond to the letter of patriarch Germanus. The response did not add anything particular to what was already known; it repeated the noted objections against Chalcedon and the accusations for Nestorianism, but it also provided sufficient answers to the accusations for Aphotodocetism the Armenian Church was charged with. It is not known whether this letter ever came to the hands of Germanus in Constantinople. In any case, the *Armenian Synaxarium* confirms that Stephen's answer was read by the Greeks, who were indeed surprised by his brilliant theological knowledge. The correspondence of Germanus with the Armenians is also mentioned in later Synods of the Armenian Church (1165-1178 and 1178/9), in which Stephanos' principles were widely used.

Also, upon his return to Armenia, Stephanos also made other translations and annotations in the works of Ezekiel, Job, the Book of Leviticus, and the Four Evangelists. Besides, he is attributed with the translation of various theological treatises, possibly five,

written by Athanasius of Alexandria, on request of patriarch Ioannis of Otzun, as part of the preparation.

Վարդապարյան Օլգա - Vardazaryan Olga - Вардазарян Ольга

Աստվածուրացությունը և նովատական խնդիրը միջնադարյան
Հայաստանում

«Կանոնք Սեանտեայ» կամ «Թուղթ Սեանտեայ եպիսկոպոսի գլուխք ԺԴ» (Կանոնագիրք Հայոց, Ա խմբ., ԺԺ խումբ) պարունակում է մի դրույթ (կանոն Ը) ուրացողների վերաբերյալ, որն իր խստությամբ միանգամայն գերազանցում է նույն խնդրին վերաբերող «Կանոնագրքի» այլ հոդվածները՝ Անկյուրիայի ժողովի կանոնը, որն ընդունված էր Լիկինիոսի հրահրած հալածանքների առիթով, Բարսեղ Մեծի, ինչպես և դրան համապատասխանող Թադեոս առաքյալի, Գրիգոր Աստվածաբանի և Երկրորդ Նիկիական ժողովի ԺԲ կանոնները. «Եթե որ ի հաւատս կացցեամիսս երկու եւ դարձցի յետս, նգովեալ եզիցի: Որոշեցէք զամենայն աւուրս կենաց իւրոց իբրև զչարագործ, զի զաւանդ Տեառն իւրոյ կորոյս եւ ընդ ապաշխարոյս մի խառնէք յաւիտեան»: Համեմատելով այս դրույթը Սոկրատ Սքուլաստիկոսի «Եկեղեցական պատմության» մեջ նովատականների մասին հաղորդած տեղեկությունների հետ, կարելի է մտածել, որ խնդրո առարկա կանոնը ծագում է նովատական կամ նովատականությանը հարազատ միջավայրից: Մինչդեռ ինքը Սոկրատը նշում է, որ նովատականները հին բարեպաշտության կրողներ են, ուստի ենթադրելի է, որ այն, ինչ վերագրվում էր նրանց իբրև նորամուծություն, իրականում հնագույն քրիստոնեական սովորույթ է: Այս լույսի ներքո հետաքրքիր է դիտել որոշ հայ հեղինակների, հատկապես՝ Ղազար Փարպեցու պատկերացումներն աստվածուրացության վերաբերյալ (Վարդան և Վահան Մամիկոնյանների մարտիրոսանալու ձգտումը՝ կեղծ ուրացությունը քավելու համար են):

Փորձ է արվում նաև որոշել, թե որն էր այն «աղանդը», որը Փարպեցուն վերագրում էին նրա հակառակորդները:

Փաշայան Արաքս - Pashayan Arax - Пашаян Аракс
Հայաստան-արաբական աշխարհի համագործակցության
հեռանկարները

Ջեկուցման մեջ քննարկվելու են 1991 թ. Հայաստանի Հանրապետության անկախացումից հետո արաբական աշխարհի հետ հաստատված համագործակցության զարգացման ընթացքին և առանձնահատկություններին առնչվող խնդիրներ: Ներկայացվելու են արաբական աշխարհում Հայաստանի հնարավորությունները քաղաքական և քաղաքակրթական առումներով, գոյություն ունեցող մարտահրավերներն ու խոչընդոտները, դիտարկվելու է հայ համայնքների գործոնը հայ-արաբական հարաբերությունների զարգացման հարցում: Ընդհանուր առմամբ անդրադարձ է կատարվելու Հայաստանի արտաքին քաղաքականության արաբական ուղղությանը, խոսվելու է չօգտագործված հնարավորությունների, նոր իրողությունների և առհասարակ տարբեր հարթակներում համագործակցության հեռանկարների մասին:

**STUDIES ON THE ORIENTAL SOURCES AND HISTORIOGRAPHY
IN ARMENIA (EARLY XXI CENTURY)**

INTERNATIONAL CONFERENCE DEDICATED
TO THE 90TH ANNIVERSARY OF ARMENOLOGIST-ORIENTALIST
ARAM TER-GHEVONDIAN (1928-1988)
2019, June 20-22

**ВОСТОЧНОЕ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ В
АРМЕНИИ В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА**

МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ, ПОСВЯЩЕННАЯ
90-ЛЕТИЮ АРМЕНОВЕДА-ВОСТОКОВЕДА
АРАМА ТЕР-ГЕВОНДЯНА (1928-1988)
2019, июнь 20-22

**ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻԱ ԴԱՐԱՄՎԵՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ՝ ՆՎԻՐԿԱԾ ՀԱՅԱԳԵՏ-ԱՐԵՎԵԼԱԳԵՏ
ԱՐԱՄ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆՅԱՆԻ (1928-1988) ԾՆԱՅԱՆ 90-ԱՄՅԱԿԻՆ
2019 թ., հունիս 20-22

Հրատ. պատվեր № 947

Ստորագրված է տպագրության՝ 06.06. 2019թ.:

Չափսը՝ 60 x 84 ¹/₁₆, 5 տպագր. մամուլ:

Տպաքանակը՝ 100 օրինակ:

Գինը՝ պայմանագրային:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24: